

Κωνσταντίνος Κατσίκης

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙ ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΖΑΒΟΡΔΑΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Η Μονή του Αγίου Νικάνορος¹ (Ζάβορδα²) είναι ένα από τα σημαντικότερα μοναστικά κέντρα του 16^{ου} αι. στη Μακεδονία. Βρίσκεται στα βο-

¹ Ιστορικές πληροφορίες για την ίδρυση και την ιστορία της μονής βλ. στα παλαιότερα πονήματα Δ. Καρράς, «Το μοναστήρι του Αγίου Νικάνορα», *Ο Φάρος της Βορείου Ελλάδος* 2 (1940), σσ. 233-236 και Γ. Λυριτζής, *Ο όσιος Νικάνωρ και το μοναστήρι του*, Διάλεξις επηυξημένη, Κοζάνη 1962, καθώς και στα νεότερα του μητροπολίτη Γρεβενών Σεργίου (Σέργιος Σιγάλας, *Ιερά μονή του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδας)* και *το κειμηλιοφυλάκιον αυτής*, Γρεβενά 1991) και στο Απόστολος Παπαδημητρίου, *Σελίδες ιστορίας των Γρεβενών*, τόμος Α', Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Γρεβενών, Αναπτυξιακή Γρεβενών Α.Ε., Γρεβενά 2002, σ. 217 κ.εξ. Εκτενές ιστορικό με όλη τη σχετική βιβλιογραφία βλ. στο Βασιλική Τόζιου, *Τα μοναστήρια της Ιεράς Μητροπόλεως Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 2015 (διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ), σσ. 41-71. Αναλυτική μελέτη για την αρχιτεκτονική της Μονής Ζάβορδας βλ. στο Σωτήρης Βογιατζής, *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά το 16^ο αιώνα. Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορα (Ζάβορδα)*, Αθήνα 2000, σσ. 62-88, καθώς και στο Ξανθή Σαββοπούλου-Κατσίκη, *Μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Νομό Γρεβενών. Συμβολή στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική στη Δυτική Μακεδονία από το 15^ο έως το 19^ο αι.*, Θεσσαλονίκη 2010 (διδακτορική διατριβή), σσ. 59 κ.εξ. Επίσης, αρκετά στοιχεία και τη σχετική βιβλιογραφία για την ιστορία της μονής βλ. στην εργασία του γράφοντος «Η Ιερά Μονή του Αγίου Νικάνορος Ζάβορδας. Ιστορία – τοπογραφία – τέχνη. Σύντομο οδοιπορικό», που εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού μαθήματος «Χριστιανική Τοπογραφία» της Ειδικεύσης Εκκλησιαστικής Ιστορίας του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ (χειμερινό εξάμηνο 2015, διδάσκων: Ι. Μπάκας). Τέλος, γλαφυρό ιστορικό της μονής έγραψε ο Φώτης Κόντογλου, «Ο Άγιος Νικάνωρ και το Μοναστήρι του στη Ζάμπορδα», *Γίγαντες Ταπεινοί*, εκδ. Ακρίτας 2000 (προσβάσιμο στο διαδίκτυο: http://www.snhell.gr/anthology/content.asp?id=169&author_id=19).

² Η ονομασία *Μονή Ζάβορδας* οφείλεται πιθανότατα στον ομώνυμο παλαιό γειτονικό οικισμό στα βόρεια της μονής, ο οποίος λόγω δυσβάσταχτων χρεών προς την οθωμανική διοίκηση διαλύθηκε. Βλ. σχετικά στο «Κτηματολόγιο» της μονής του έτους 1929 (Σέργιος Σιγάλας, *Το αρχείο της Ιεράς Μονής Οσίου Νικάνορος (1928 – 1929)*). *Συμβολή στην Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως και της περιοχής Γρεβενών*,

ρειοδυτικά του όρους Βούνασα (κοινώς Μπουνάσια), ακριβώς στη μεγάλη καμπή του ποταμού Αλιάκμονα, πάνω στον κωνικό απόκρημνο λόφο που ονομάζεται *Καλλίστρατον όρος* ή *Κονιθός*³, τμήμα της οροσειράς των *Καμβουνίων*. Γεωγραφικά και διοικητικά ανήκει σήμερα στο Νομό Γρεβενών. Το συγκρότημα της μονής δεσπόζει στην περιοχή, ενώ ο φρουριακός του χαρακτήρας το καθιστά ακόμη πιο επιβλητικό. Η μονή Ζάβορδας ιδρύθηκε από τον όσιο Νικάνορα που καταγόταν από πλούσια οικογένεια εμπόρων της Θεσσαλονίκης.

Η ίδρυση της Μονής εντάσσεται σε ένα οικοδομικό και οικονομικό μοναστικό «κίνημα» μετά τις αρχές του 16^{ου} αι., που με κέντρο την αθωνική πολιτεία, επεκτείνεται στα Μετέωρα, την περιοχή της Θεσσαλίας, αλλά και τις πιο ορεινές περιοχές, όπως είναι η Δυτική Μακεδονία. Στα

Γρεβενά 2010, σ. 188] και στα Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης Ιωακείμ, «Η Ιερά Μονή του Οσίου Νικάνορος», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* 1936, σ. 249· Σ. Σιγάλας, *Ιερά μονή, ό.π.*, σ. 10· Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα 2000, σ. 57· Απόστολος Γλαβίνας, *Ο Όσιος Νικάνορας. Ένας θεσσαλονικέας ιδρυτής μονής* († 7 Αυγούστου 1549), Εκδόσεις «Τέρτιος», Κατερίνη 1993, σ. 38· Α. Δάρδας, «Η Εκκλησία και τα Μοναστήρια», *Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κοζάνης, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 205· Νικόλαος Μουτσόπουλος, *Γρεβενά. Αρχαιότητες, κάστρα, οικισμοί, μοναστήρια και εκκλησίες του Νομού Γρεβενών*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 97 και 138· Γεώργιος Μπόντας, «Η ιστορική Ιερά Μονή Ζάβορδας Γρεβενών (1543)», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* 1991, σ. 301), ενώ ο Θεόδωρος Σαράντης, «Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)», *Μακεδονικά* 26 (1987-1988), σ. 251 αναφέρει επιπλέον πως στην τοποθεσία υπάρχει τώρα ένα μετόχι με εικονοστάσι. Για το χωριό Ζάβορδα, Ζάπουρδα ή Ζάμπορδα βλ. περισσότερες πληροφορίες στο Αχιλλέας Γεωργόπουλος, *Διαλυμένοι οικισμοί του Νομού Γρεβενών (16^{ος}-20^{ος} αι.)*, Γρεβενά 2006, σσ. 81-83. Επιπλέον, στην περιοχή του παλαιού οικισμού, ο Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 43-44, εντοπίζει αρχαίο κάστρο με ιουστινιάνειες προσθήκες. Η ονομασία του χωριού είναι πιθανότατα σλαβική και σημαίνει «πίσω από το βουνό» (Μ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ. 57 και υποσημ. 204). Σε οθωμανικές πηγές του 16^{ου} αι. (φορολογικά κατάστιχα) η μονή Ζάβορδας αναγράφεται ως «το μοναστήρι του Παπά Νίκου» (από το κοσμικό όνομα του οσίου Νικάνορα) και το ποσό της φορολογίας καρπωνόταν ο τιμαριούχος της Αιανής (βλ. στο Κώστας Καμπουρίδης, «Πρώιμες οθωμανικές μαρτυρίες για τη μονή Ζάβορδας: Το μοναστήρι του Παπά Νίκου στην Αιανή, 1543», *Αλιάκμονος ρους* 4 (2020), σσ. 48-49).

³ Σ. Βογιατζής, *Συμβολή, ό.π.*, σ. 62 και Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 27. Το υψόμετρο είναι περίπου 160μ. από τον ποταμό Αλιάκμονα και 600μ. από τη θάλασσα.

πλαίσια αυτού του «προγράμματος», που κατά μία άποψη μπορεί να αποτελεί «μια εξισορροπητική κίνηση στην προηγηθείσα ίδρυση μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων»⁴, οικοδομούνται νέες μονές ή ανακαινίζονται παλαιότερες, επανδρώνονται με μοναχούς και σταδιακά καθίστανται στην περιοχή τους η καθεμία πνευματικά, πολιτιστικά αλλά και οικονομικά κέντρα, λειτουργώντας αυτόνομα ως σημαντικές αγροτικές οικονομικές μονάδες, απαλλαγμένες από τους δυσβάστακτους φόρους του Οθωμανικού κράτους⁵, και συσπειρώνουν γύρω τους την πνευματική και οικονομική ζωή της περιοχής⁶.

Η μονή Ζάβορδας υπαγόταν από την ίδρυσή της στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης⁷. Από το 1674 υπήχθη στην Αρχιεπισκοπή Αχριδών και ήταν σταυροπηγιακή⁸, ενώ από το 1767 υπάγεται στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁹.

⁴ Μ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ. 47.

⁵ Σωτήρης Βογιατζής, «Το καθολικό της Ι. Μ. Ζάβορδας Γρεβενών. Μια πρωτοπορία του 16^{ου} αιώνα», *Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός*, Πρακτικά Συνεδρίου 2002, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη – Γρεβενά 2004, σ. 76.

⁶ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 138.

⁷ Μ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ. 52. Η υπαγωγή της μονής αρχικά στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης πιθανότατα σημαίνει ότι η περιοχή της Ζάβορδας βρισκόταν εντός των ορίων επισκοπής εξαρτώμενης από το Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, όπως είναι η γειτονική επισκοπή Σερβίων. Η προσάρτηση της μονής αργότερα στην Αρχιεπισκοπή Αχριδών πιθανότατα αποτελεί μαρτυρία και για την αλλαγή των ορίων των επισκοπών, με πιο πιθανή την επέκταση των ορίων της επισκοπής Γρεβενών εις βάρος της αντίστοιχης των Σερβίων (οπότε η μονή περιέρχεται εντός των ορίων της επισκοπής Γρεβενών και αυτομάτως υπάγεται στην Αρχιεπισκοπή Αχριδών).

⁸ Α. Δάρδας, *ό.π.*, σ. 205. Στο Σ. Σιγάλας, *Ιερά μονή, ό.π.*, σσ. 41-42 βλ. το σχετικό έγγραφο που σώζεται στο αρχείο της μονής και με το οποίο ανανεώνεται το σταυροπήγιο της μονής. Επίσης, αναφορά στη σημασία που είχε δώσει στη μονή η πνευματική διοίκηση της Αρχιεπισκοπής Αχριδών βλέπουμε και στο Ευθύμιος Δελαλής, «Η Ιερά Μονή Ζάμπουργδας και η Ιερατική Σχολή», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* 1926, σ. 104. Για την υπαγωγή της μονής στην αρχιεπισκοπή Αχριδών και πιθανές αντιπαλότητες με τη γειτονική επισκοπή Σερβίων βλ. σχόλια στο Μ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σσ. 52-53.

⁹ Η μονή υπήχθη στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου μετά τη διάλυση της Αρχιεπισκοπής Αχριδών το 1767 από τον Πατριάρχη Σαμουήλ Χατζερή (βλ. σχετικά στα Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 139· Δημήτριος Παπαζής, «Κατάλογος ανέκδοτων πατριαρχικών εγγράφων για την ιστορία της Ιεράς Μονής Οσίου Νικάνορα – Ζάβορδας (1832-1911)», *Κληρονομία* 31 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1999), σ. 288

Η σταυροπηγιακή αξία της μονής ανανεώνεται με σιγίλιο του Πατριάρχη Σωφρονίου Β' (1774 – 1780)¹⁰, ενώ το 1832 ο Πατριάρχης Κωνσταντίας με συνοδικό του γράμμα επικυρώνει εκ νέου το σταυροπηγιακό χαρακτήρα της μονής και επανακαθορίζει τον τρόπο λειτουργίας της¹¹.

Στο κέντρο της εσωτερικής λιθόστρωτης αυλής της μονής είναι κτισμένο το καθολικό, αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, ένα από τα παλαιότερα χρονολογημένα καθολικά της Τουρκοκρατίας¹². Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του τρίκογχου εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο, γνωστό και ως *αγιορείτικο τρίκογχο*¹³. Περιβάλλεται από μεταγενέστερο νάρθηκα και στοά με παρεκκλήσια στην ανατολική πλευρά. Η ανέγερση του κυρίως ναού ξεκίνησε στα 1532¹⁴, και πιθανότατα ολοκληρώθηκε μέχρι το 1534. Στο εσωτερικό του καθολικού ο κυρίως ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας. Χρονολογούνται πιθανότατα μεταξύ των ετών 1542-1548, και αποδίδονται στο ζωγράφο Φράγκο Κατελάνο αποτελώντας το πρωϊμότερο γνωστό έργο του¹⁵.

και Ιωακείμ Κοζάνης, *ό.π.*, σ. 250). Ωστόσο, αναφέρεται ως «Πατριαρχική» νωρίτερα σε δύο αφιερωματικές επιγραφές: το 1756 σε αργυρό δισκοπότηρο, που φυλάσσεται στο σκευοφυλάκιο της μονής [Σ. Σιγάλας, *Ιερά μονή, ό.π.*, σ. 87] και το 1760 σε λειψανοθήκη της κάρας του αγίου Νικάνορα (Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 146).

¹⁰ Δ. Παπαζής, *ό.π.*, σ. 289 (δεν αναφέρεται το σιγίλιο, μόνο δίδεται η πληροφορία).

¹¹ Το σχετικό έγγραφο σώζεται στο αρχείο της μονής [βλ. στο Σ. Σιγάλας, *Ιερά μονή, ό.π.*, σσ. 55-56], ενώ έχει εντοπιστεί και στους Κώδικες Πατριαρχικής Αλληλογραφίας (βλ. στο Δ. Παπαζής, *ό.π.*, σ. 288).

¹² Σ. Βογιατζής, *Το καθολικό, ό.π.*, σ. 77, ενώ στα Σ. Βογιατζής, *Συμβολή, ό.π.*, σ. 67 κ.εξ. και Ξ. Σαββοπούλου – Κατσίκη, *Αρχιτεκτονική, ό.π.*, σ. 59 κ.εξ., παρουσιάζονται με λεπτομέρεια όλες οι κατασκευαστικές και αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις για τις ιδιομορφίες του μνημείου.

¹³ Για το λεγόμενο *αγιορείτικο τρίκογχο* ναό βλ. πρόχειρα στα Νικόλαος Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992², σσ. 101-105 και Richard Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991, σσ. 464-465, καθώς και στο Ελένη Δελιγιάννη – Δωρή, *Επιβίωση της βυζαντινής και νέες μορφές της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής*, Διάλεξη στη σειρά «Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας», Ίδρυμα Γουλανδρή – Χόρν, Αθήνα 2000², σσ. 43-44, όπου και η παλαιότερη προτεινόμενη βιβλιογραφία.

¹⁴ Σωτήρης Κίσσας, *Κοζάνη – Γρεβενά, Μακεδονία*, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1997, σ. 240 και Κ. Καμπουρίδης, *ό.π.*, σ. 42.

¹⁵ Σ. Κίσσας, *ό.π.*, σ. 240· Ξανθή Σαββοπούλου – Κατσίκη, «Μεταβυζαντινή τέχνη»,

Ο όσιος Νικάνωρ¹⁶, κατά κόσμον Νικόλαος, γεννήθηκε στην Θεσ-

Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κοζάνης, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 310 και Κωνσταντίνος Κατσίκης, «Μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη στη Δυτική Μακεδονία (15^{ος}-18^{ος} αι.)», *Δυτική Μακεδονία – Ιστορία και Πολιτισμός*, έκδοση Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας, Αθήνα 2008, σ. 129. Με τη χρονολόγηση του τοιχογραφικού διακόσμου της μονής Ζάβορδας έχουν ασχοληθεί κατά καιρούς αρκετοί μελετητές, λόγω της υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητάς του. Ωστόσο, η απουσία συστηματικής και ολοκληρωμένης μελέτης του, καθώς και η έλλειψη καλών δημοσιευμένων φωτογραφιών, έχει σαν αποτέλεσμα την ύπαρξη πολλών διαφορετικών απόψεων, σύμφωνα με τις οποίες ο διάκοσμος της Ζάβορδας τοποθετείται από το α' μισό έως τα τέλη του 16^{ου} αι. Στο Αθανάσιος Σέμογλου, «Παρατηρήσεις στον εντοίχιο διάκοσμο του καθολικού της μονής του Οσίου Νικάνωρα στη Ζάβορδα Γρεβενών», *Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός*, Πρακτικά Συνεδρίου 2002, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη – Γρεβενά 2004, σσ. 143-147, βλέπε τεκμηριωμένη υπόθεση για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών και την απόδοσή τους στο Φράγκο Κατελάνο, καθώς και όλη τη σχετική βιβλιογραφία για τις προτάσεις των άλλων ερευνητών. Θεωρούμε τις παρατηρήσεις του Α. Σέμογλου ακριβείς και ταυτιζόμαστε κι εμείς με την άποψη πως οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής είναι έργο του Φράγκου Κατελάνου μεταξύ των ετών 1542 (ολοκλήρωση του διακόσμου του καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών στο νησάκι των Ιωαννίνων με πολύ πιθανή τη συμμετοχή του Φράγκου Κατελάνου) και 1548 (εκτέλεση των τοιχογραφιών στο καθολικό της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα, ο διάκοσμος του οποίου αποδίδεται με ασφάλεια στο Θηβαίο ζωγράφο). Επομένως, ο διάκοσμος του καθολικού της μονής Ζάβορδας αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικός για την έρευνα, καθώς αποτελεί τον πρώτο σταθμό στην αυτόνομη καλλιτεχνική πορεία του Κατελάνου.

¹⁶ Η πρώτη ακολουθία του αγίου γράφτηκε το 1771 από τον τότε ηγούμενο της μονής Τιμόθεο (βλ. σχετικά στα Σέργιος Σιγάλας, *Βίος και ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Νικάνωρος του θαυματουργού*, Γρεβενά 1980, σ. 7 και του ιδίου, *Οι Τρεις Άγιοι των Γρεβενών. Νικάνωρ Όσιος, Δημήτριος ο Νέος εκ Σαμαρίνης, Γεώργιος ο Νεομάρτυς εκ Τσουρχλίου*, Έκδοσις Ιεράς Μητροπόλεως Γρεβενών, Γρεβενά 2007, σ. 7) και εντοπίστηκε από τη νεότερη έρευνα μεταξύ των χειρογράφων της μονής, ωστόσο επικρατέστερη είναι μία δεύτερη ακολουθία που εκδόθηκε λίγο αργότερα το 1774 στη Βενετία από τον Ι. Τολιόπουλο [βλ. στο Σ. Βογιατζής, *Συμβολή, ό.π.*, σ. 62, υποσημ. 179]. Σε αυτή την έκδοση περιλήφθηκε και για πρώτη φορά ο βίος του αγίου Νικάνωρα (Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 10). Ακολούθησαν πολλές επανεκδόσεις τους (π.χ. Δ. Τολιόπουλος, *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Νικάνωρος του θαυματουργού*, Θεσσαλονίκη 1908) με τελευταία την έκδοση του μητροπολίτη Γρεβενών Σεργίου (Σ. Σιγάλας, *Βίος οσίου Νικάνωρος, ό.π.*). Ο βίος και η ακολουθία του οσίου δημοσιεύονται και στο νεότερο πόνημα του μητροπολίτη Γρεβενών: Σ. Σιγάλας, *Οι τρεις άγιοι, ό.π.*, όπου δημοσιεύεται σε φωτο-ανατύπωση και η πρώτη ακολουθία του αγίου (1771). Αναλυτική παρουσίαση του βίου του οσίου Νικάνωρα με πολλές σχετικές πληροφορίες βλ. στο σχετικό πόνημα Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, ενώ πιο σύντομη παρουσίασή του γίνεται στο Γεώργιος Γκανούλης, «Ο Άγιος Νικάνωρ ο εκ Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* 1968, σσ. 247-250.

σαλονίκη, στη συνοικία του Αγίου Μηνά, το 1491¹⁷. Οι γονείς του ονομάζονταν Ιωάννης και Μαρία. Έλαβε εξαιρετική μόρφωση από την ηλικία των πέντε ετών και γρήγορα έδειξε την κλίση του προς τα εκκλησιαστικά. Χειροτονήθηκε διάκονος και ιερέυς, υπηρέτησε ως τυπικάριος της Μητροπόλεως της Θεσσαλονίκης¹⁸, ενώ κατά μία πληροφορία θεωρούνταν υποψήφιος και για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της πόλης¹⁹. Ωστόσο, η ταπείνωσή του και η κλίση του προς τον ασκητισμό τον οδήγησαν στην απόφαση να γίνει απλός μοναχός. Μετά τον θάνατο των γονέων του διαμοίρασε την περιουσία του στους φτωχούς και αφού περιόδευσε κηρύσσοντας και πραγματοποιώντας θαύματα σε διάφορες πόλεις και χωριά της Δυτικής Μακεδονίας²⁰, αποσύρθηκε τελικά στο Καλλίστρατο όρος, πιθανότατα μεταξύ των ετών 1515-1517²¹. Εκεί επιδόθηκε στην άσκηση αρχικά σαν ερημίτης σε σπήλαιο πάνω από τον απόκρημνο γκρεμό που βλέπει προς τον Αλιάκμονα, το οποίο ονόμασε *Μονή του Αγίου Γεωργίου*, πιθανότατα ανακαινίζοντας και διαμορφώνοντας κατάλληλα ομώνυμο παλαιότερο μικρό ναό²². Ο χώρος αργότερα έμεινε γνωστός ως *ασκηταριό του οσίου Νικάνορα*²³.

¹⁷ Για την εξαγωγή της χρονολογίας γέννησης του οσίου βλ. στο Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 24. Την ίδια χρονολογία (1490/91) δίνουν και οι Α. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 177 και Σ. Σιγάλας, *Το αρχείο*, *ό.π.*, σ. 9, ενώ λανθασμένη χρονολογία (1363) δίνεται στο Γ. Γκανούλης, *ό.π.*, σ. 247.

¹⁸ Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 23· Γ. Γκανούλης, *ό.π.*, σ. 248 και Α. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 178.

¹⁹ Γ. Γκανούλης, *ό.π.*, σ. 248.

²⁰ Σ. Σιγάλας, *Βίος οσίου Νικάνορος*, *ό.π.*, σ. 16· του ιδίου, *Οι τρεις άγιοι*, *ό.π.*, σσ. 16-18· Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 26· Γ. Γκανούλης, *ό.π.*, σ. 248 και Α. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 178.

²¹ Ο Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 24, τοποθετεί στα 1515 την εις διάκονο και εις πρεσβύτερο χειροτονία του οσίου από τον τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μάξιμο Λαυριώτη και στα 1517 την αναχώρηση του οσίου από τη Θεσσαλονίκη. Τον ακολουθεί και ο Α. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 178.

²² Η πληροφορία επιβεβαιώνεται από το «Κτηματολόγιον» της μονής του έτους 1929, το οποίο μας μεταφέρει ιστορικές πληροφορίες αντιγράφοντας αντίστοιχα παλαιότερα έγγραφα (βλ. στο Σ. Σιγάλας, *Το αρχείο*, *ό.π.*, σ. 190).

²³ Για το ασκηταριό του αγίου βλ. στα V. Djuric, "La peinture murale Byzantine XIIe et XIIIe s.", *Πρακτικά 15^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα Σεπτ. 1976, τ. 1, Αθήνα 1979, σ. 218· Σ. Κίσσας, *ό.π.*, σ. 241· Ανδρέας Καρακίτσιος, «Το ασκηταριό του Οσίου Νικάνορα: η επιγραφή του 1793», *Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός*, Πρακτικά Συνεδρίου 2002, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη – Γρεβενά 2004, σσ.

Στη συνέχεια, μεταξύ των ετών 1532-1534²⁴, ο άγιος μετακινείται στην κορυφή του όρους, όπου πάνω στο πλάτωμα που υπάρχει εκεί βρίσκεται μετά από όραμα μία εικόνα της Μεταμόρφωσης του Χριστού²⁵, καθώς και πεπαλαιωμένο και χαλασμένο θεμέλιο²⁶, πάνω στο οποίο κτίζει τη

123-129· Χρυσάνθη Μαυροπούλου – Τσιούμη, «Οι τοιχογραφίες του ασκηταριού του οσίου Νικάνορα. Η σχέση τους με τον όσιο», *Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός*, Πρακτικά Συνεδρίου 2002, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη – Γρεβενά 2004, σσ. 130-134 και Γκόικο Σούμποτιτς – Ιερομόναχος Ιουστίνος, *Ζάβορδα. Το ασκηταριό του Αγίου Νικάνορα*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών, Μονογραφίες – αρ. 46, Βελιγράδι 2017. Το αρχικό στρώμα τοιχογράφησης του μνημείου είχε παλαιότερα χρονολογηθεί στο 13^ο αι. πιο πρόσφατες, όμως, μελέτες αποδίδουν τις σωζόμενες τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος στο 15^ο αι., ενώ το δεύτερο χρονολογείται στο 16^ο αι. (βλ. σχετικά στο Χ. Μαυροπούλου – Τσιούμη, *ό.π.*). Στα Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 28· Α. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 155 και Δ. Παπαζής, *ό.π.*, σ. 287 ο χώρος αυτός συνδέεται με την παραμονή ενός ασκητή με το όνομα Καλλίστρατος, από τον οποίο ονομάστηκε και ο λόφος. Την ύπαρξη αυτής της «παράδοσης» μας επιβεβαιώνει και το «Κτηματολόγιο» της μονής του έτους 1929, το οποίο μεταφέρει πληροφορίες από παλαιότερα έγγραφα [βλ. στο Σ. Σιγάλας, *Το αρχείο*, *ό.π.*, σ. 191]. Για την περίπτωση η ονομασία να προέρχεται από παραφθορά του μοναχικού ονόματος «Κάλλιστος» βλ. στο Γκ. Σούμποτιτς-Ιερομ. Ιουστίνος, *ό.π.*, σ. 16.

²⁴ Σ. Κίσσας, *ό.π.*, σ. 240 και Μ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ. 47. Για την πιθανότητα ο όσιος να ανέβηκε νωρίτερα στην κορυφή του όρους (περί το 1524-25) βλ. στη συνέχεια στα σχετικά με τη χρονολογία έναρξης των εργασιών για την ανέγερση του καθολικού. Για μια διαφορετική χρονολόγηση, περί το 1543-44, γίνεται λόγος στο Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 10 και εκτενέστερα στις σσ. 41-42.

²⁵ Σ. Σιγάλας, *Βίος οσίου Νικάνορος*, *ό.π.*, σ. 18· του ίδιου, *Ιερά μονή*, *ό.π.*, σ. 11· του ίδιου, *Οι τρεις άγιοι*, *ό.π.*, σ. 20· Γ. Γκανούλης, *ό.π.*, σ. 249· Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 35 και Σ. Κίσσας, *ό.π.*, σ. 241. Το περιστατικό αυτό έχει περάσει και στην εικονογραφία του βίου του οσίου, βλ. π.χ. σχετική τοιχογραφία στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Σαμαρίνα [Σ. Σιγάλας, *Οι τρεις άγιοι*, *ό.π.*, σ. 23]. Επιπλέον, το όρος Καλλίστρατον είχε αρχικά υποδειχθεί στον άγιο με όραμα, σύμφωνα με το βίο του, όταν θέλησε να φύγει από τη Θεσσαλονίκη για να ασκητέψει (βλ. στα Α. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 23 και 27 και Γ. Γκανούλης, *ό.π.*, σ. 248).

²⁶ Σύμφωνα με απόσπασμα από τη διαθήκη του ίδιου του οσίου, βλ. στα Σ. Σιγάλας, *Ιερά μονή*, *ό.π.*, σ. 32 και Ν. Δελιαλής, «Το πρωτότυπον της διαθήκης του οσίου Νικάνορος του Θεσσαλονικέως και τέσσερα άλλα ανέκδοτα έγγραφα», *Μακεδονικά* 9 (1969), σ. 245. Την ταύτιση αυτών των ερειπίων με τον αρχικό οικισμό της Ζάβορδας, ο οποίος αργότερα μετακινήθηκε χαμηλότερα και τελικά εγκαταλείφθηκε βλ. στο Απόστολος Καβούκας, «Το αρχαίο “Ομόλιον”, το βυζαντινό “Μολίσκο”», *Δυπικομακεδονικά Γράμματα* Ι' (1999), Κοζάνη 1999, σ. 100, όπου για την αρχική μονή του Αγίου Γεωργίου αναφέρεται πως ήταν ένα από τα τρία μοναστήρια της επισκοπής Μολισκού, ενώ την πιθανότητα στην κορυφή του λόφου να υπήρχε προγενέστερη οχυρωματική κατασκευή (πεπαλαιωμένο και χαλασμένο θεμέλιο) αναφέρει η Μ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ. 59.

Μονή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, όπου και παραμένει ως ηγούμενος μέχρι την κοίμησή του στις 7 Αυγούστου 1549²⁷.

Ο όσιος Νικάνωρ υπήρξε μία εξέχουσα ασκητική μορφή των αρχών του 16^{ου} αι. με ιδιαίτερη ακτινοβολία στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας. Είναι γνωστή από την παράδοση η φιλία του με τον όσιο Διονύσιο, ηγούμενο της μονής Φιλοθέου του Αγίου Όρους, γνωστό περισσότερο ως όσιο Διονύσιο *εν τω Ολύμπω*²⁸, μία διακεκριμένη μορφή του μοναχισμού της περιόδου, που σχετίζεται με την ίδρυση της μονής της Αγίας Τριάδος στον Όλυμπο, καθώς και με την ίδρυση ή ανακαίνιση και άλλων μονών. Την περίοδο της ηγουμενίας του ο όσιος οδήγησε τη μονή σε μεγάλη πνευματική ακμή αλλά και σε οικονομική ανεξαρτησία. Σημαντικό κειμήλιο, ιερή παρακαταθήκη και ιστορικό τεκμήριο μεγάλης αξίας αποτελεί η *διαθήκη* του αγίου προς τους μοναχούς της μονής που ίδρυσε²⁹. Ο άγιος Νικάνωρας μετά την

²⁷ Ο όσιος ετάφη στο παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου, το νότιο παρεκκλήσι του καθολικού (βλ. σχετικά παρακάτω). Ο τάφος του διατηρείται μέχρι σήμερα (όχι όμως στην αρχική του μορφή).

²⁸ Για το βίο του αγίου Διονυσίου του εν τω Ολύμπω βλ. στα Παντελεήμων Αποστολόπουλος, *Βίος και ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών αγίου Διονυσίου του νέου ασκητού του εν Ολύμπω τω όρει της Θεσσαλίας εκλάμψαντος*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 5-19 και Απόστολος Γλαβίνας, *Ο άγιος Διονύσιος ο εν τω Ολύμπω*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ε.Ε.Θ.Σ., Παράρτημα αρ. 30 του 26^{ου} τόμου, Θεσσαλονίκη 1981, όπου στις σσ. 18, 25-26 και 31-34 μας δίνεται η πληροφορία για τις επαφές που είχε ο Διονύσιος με τον όσιο Νικάνωρα. Την πληροφορία βλ. και στα Α. Γλαβίνας, *Ο όσιος Νικάνωρας*, ό.π., σ. 33 και Α. Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 178. Μαρτυρία για τη στενή φιλία των δύο πνευματικών ανδρών μάς παραδίδει και ο ίδιος ο όσιος Νικάνωρας στη διαθήκη του ονομάζοντας το Διονύσιο *αδελφό και συνασκητή* [βλ. σχετικά στα Σ. Βογιατζής, *Συμβολή*, ό.π., σ. 65· Σ. Σιγάλας, *Ιερά μονή*, ό.π., σ. 33 και Μ. Χατζηϊωάννου, ό.π., σ. 48]. Η απήχηση που είχε αυτή η παράδοση φαίνεται σε κείμενο του 1936 του τότε μητροπολίτη Σερβίων και Κοζάνης κ. Ιωακείμ (Ιωακείμ Κοζάνης, ό.π., σ. 249), ενώ έχει περάσει και στην εικονογραφία με τους δύο αγίους να ζωγραφίζονται μαζί, τόσο σε φορητές εικόνες (Α. Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 180-181), όσο και σε τοιχογραφίες σε ορισμένα μνημεία της Δυτικής Μακεδονίας, όπως στο καθολικό της μονής των Ταξιάρχων στον ομώνυμο οικισμό κ.α.

²⁹ Το ακριβές κείμενο βλ. στα Ν. Δελιαλής, «Η διαθήκη του οσίου Νικάνωρος του Θεσσαλονικέως», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), σσ. 416-431 και Σ. Σιγάλας, *Ιερά μονή*, ό.π., σσ. 32-34, ενώ πρόσφατη παρουσίαση και σχολιασμό της βλ. στο Κωνσταντίνος Κατσίκης, *Η «διαθήκη» του αγίου Νικάνωρος ηγουμένου της Μονής Ζάβορδας. Ένα άγνωστο μοναστηριακό κτητορικό κείμενο του 16^{ου} αι. από τη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2016, εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού μαθήματος «Τυπικά – Ευχολόγια» της Ειδικεύσης Λειτουργικής του

κοίμησή του κατέστη και θαυματουργός, ιδιαίτερα με την αγία του κάρα³⁰, την οποία οι μοναχοί περιέφεραν στην επαρχία όποτε υπήρχε μεγάλη ανάγκη³¹. Ιδιαίτερα ο άγιος είναι γνωστός ως «ρύστης κεφαλαλγίας», αλλά και ως προστάτης των ζώων³². Η μνήμη του (7 Αυγούστου)³³, τιμάται μέχρι σήμερα με ιδιαίτερη λαμπρότητα από τους κατοίκους των νομών Γρεβενών και Κοζάνης και το πανηγύρι της μονής Ζάβορδας περιλαμβάνει την ανάπτυξη διάφορων τοπικών εδίων, όπως ιππικοί αγώνες κ.α.

Στη μονή διασώζεται σημαντικότατο ιστορικό αρχείο με παλαιούς και σπάνιους κώδικες αλλά και έγγραφα που αφορούν στην ιστορία της μονής αλλά και στην ευρύτερη τοπική ιστορία, ενώ στο σκευοφυλάκιο

Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ (εαρινό εξάμηνο 2016, διδάσκων: π. Νικόδημος Σκρέττας).

³⁰ Ιωακείμ Κοζάνης, *ό.π.*, σ. 250 και Γ. Μπόντας, *ό.π.*, σσ. 303-304. Αναφορές για την ευωδία και την αφθαρσία του λειψάνου του αγίου Νικάνορα και για τις τιμές που πρέπει να απολαμβάνει εμφανίζονται από το 1732 σε έγγραφο του Αρχιεπισκόπου Αχριδών Ιωάσαφ, που σώζεται στο αρχείο της μονής [βλ. σχετικά στο Σ. Σιγάλας, *Ιερά μονή, ό.π.*, σ. 46-48].

³¹ Βλ. π.χ. την αναφορά για την παύση λοιμού στα Σέρβια επί επισκόπου Ζαχαρίου (1718-1734) (Α. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 179). Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε μέχρι τα νεότερα χρόνια: βλ. σχετική επιστολή του μητροπολίτη Γρεβενών Αιμιλιανού, της 20/10/1917, με την οποία επιτρέπει τη μεταφορά στα Γρεβενά των ιερών λειψάνων του οσίου Νικάνορος μετά από σχετική αίτησιν των κατοίκων ... προς καθαγιασμόν της πόλεως (Σέργιος Σιγάλας, *Πρακτικά του Πνευματικού Δικαστηρίου, της Επαρχιακής Δημογεροντίας, της Εφοροεπιτροπής της Ορθοδόξου κοινότητας Γρεβενών και διαθήκες ιδιωτών (1898-1914) επί Μητροπολιτών Γρεβενών Δωροθέου (1896-1901), Αγαθαγγέλου (1901-1910), Αιμιλιανού (1910-1911), Αιμιλιανού Β' (1911-20, 1922-24) και η αλληλογραφία αυτού (1917-20). Συμβολή στην Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως και της περιοχής Γρεβενών*, Γρεβενά 2008, σ. 641). Παρόμοια έγγραφα (άδειες) βλ. και στο Σ. Σιγάλας, *Το αρχείο, ό.π.*, σσ. 28-33 και 36. Το γεγονός της περιφοράς της θαυματουργής κάρας του αγίου στα χωριά της επαρχίας εκτός από τη γραπτή και προφορική παράδοση έχει περάσει και στην εικονογραφία του βίου του αγίου, όπου μεταξύ των θαυμάτων του αγίου εικονίζονται κάποια που επιτελούνται κατά την περιφορά της τιμίας του κάρας.

³² Περί της ιδιότητας του αγίου ως προστάτου των ζώων βλ. σχόλιο στο Μ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ. 66-69.

³³ Ο άγιος πρέπει να άρχισε να τιμάται πολύ νωρίς στη συνείδηση των κατοίκων της περιοχής, αλλά και να αγιοποιήθηκε σύντομα από την Εκκλησία (Οικουμενικό Πατριαρχείο). Στις αρχές του 18^{ου} αι. (1709) ιδρύεται και ο πρώτος ναός προς τιμήν του στη Σιάτιστα (Α. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 179).

διατηρούνται σημαντικά εκκλησιαστικά κειμήλια της μεταβυζαντινής περιόδου, όπως αργυρά σκευή και κεντητά άμφια και καλύμματα³⁴. Τα κειμήλια της Ιεράς Μονής Ζάβορδας πέρασαν, όπως είναι φυσικό, στη διάρκεια των αιώνων πολλούς κινδύνους (απώλειες από φυσικές φθορές και πιθανόν κλοπές λόγω άγνοιας ή εγκατάλειψης). Το γεγονός ότι η μονή παρήκμασε σταδιακά και η λειτουργία της σταμάτησε στα νεότερα χρόνια είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει ακριβές αρχείο καταγραφής των κειμηλίων που έχουν διασωθεί στη μονή. Ο φιλίστωρ, και πλέον μακαριστός, Μητροπολίτης Γρεβενών Σέργιος (Σιγάλας) θέλοντας να προσφυλάξει τα πολύτιμα κειμήλια τα αποθήκευσε σε ειδικό χώρο, χωρίς να τα απομακρύνει από τη μονή, και συνέταξε λεπτομερή κατάλογο³⁵, στον οποίο περιέλαβε πολλές πληροφορίες γι' αυτά.

Σημαντικό τμήμα αυτού του καταλόγου καταλαμβάνει η καταγραφή του αρχείου των κωδίκων της μονής³⁶, το οποίο περιλαμβάνει 207 περιγαμηνά και χαρτώα χειρόγραφα και 500 παλαίτυπα βιβλία. Τα χειρόγραφα της μονής είχε παλαιότερα αναζητήσει και τελικά καταγράψει και ο Λίνος Πολίτης³⁷, με ομάδα φοιτητών στα έτη 1958-1960³⁸. Μεγάλο μέρος των χειρόγραφων κωδίκων αφορά, όπως είναι φυσικό, σε λειτουργικά βιβλία (Ευαγγέλια, Απόστολοι, Μηναία, Ακολουθίες κλπ.). Τη μικρή ομάδα των εννέα (9) – αρχικά – μουσικών χειρογράφων, που σώθηκαν στο πέρασμα των αιώνων, μέσα στο σύνολο του αρχείου της μονής, είχα με χαρά μου εντοπίσει εντυφώνοντας στην τοπική βιβλιογραφία προκειμένου να βρω πηγές και υλικό για τη διδακτορική μου διατριβή, που σχετίζεται με τοιχογραφημένα μνημεία της ευρύτερης περιοχής³⁹.

³⁴ Μια πρώτη καταγραφή του πλούσιου αρχείου και των άλλων κειμηλίων της μονής βλ. στο Σ. Σιγάλα, *Ιερά μονή, ό.π.*

³⁵ Στο ίδιο.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 93 κ.εξ.

³⁷ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων Ιεράς Μονής Ζάβορδας*, επιμέλεια: Μαρία Α. Πολίτη, Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2012.

³⁸ Ο μητροπολίτης Γρεβενών Σέργιος αναφέρει την πληροφορία και φαίνεται πως στο δικό του κατάλογο λαμβάνει υπόψη του την αρίθμηση και τα πορίσματα της καταγραφής του Λίνου Πολίτη [Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή, ό.π.*, σ. 29].

³⁹ Κωνσταντίνος Κατσίκης, *Η μνημειακή ζωγραφική στην περιοχή των Καμβουνίων κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, διδακτορική διατριβή. Η αγάπη μου για την ψαλτική τέχνη κράτησε στη μνήμη μου την πληροφορία της ύπαρξης αυτών των κωδίκων και η διάθεσή μου να ακολουθήσω το δρόμο της έρευνας και στο πεδίο

Τα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη των μουσικών χειρογράφων θεωρώ πως είναι πολύ σημαντικά, καθώς προσδέτουν ένα (μικρό έστω) σύνολο κωδικών στο μουσικό υλικό που προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας⁴⁰, το οποίο έτσι αυξάνει σημαντικά και μπορεί να οδηγήσει στην καλύτερη γνώση των μουσικών πραγμάτων στην περιοχή.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι μετά την ανασύσταση της μοναστικής αδελφότητας υπό την καθοδήγηση του σεβαστού γέροντα Σεραφείμ, η μονή διέρχεται μία νέα περίοδο ακμής και θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή χαρά και ικανοποίηση που αισθάνθηκα, όταν διαπίστωσα «ιδίους όμμασι» την πνευματική ατμόσφαιρα αλλά και την υλική φροντίδα και προστασία που απολαμβάνει πλέον η μονή, το ιστορικό καθολικό της με τις τοιχογραφίες του και όλα τα διασωθέντα σε αυτή ιερά κειμήλια⁴¹.

Τα μουσικά χειρόγραφα που σώζονται στο αρχείο της μονής παρουσιάζονται εδώ συνοπτικά⁴², με τη σημείωση ότι καταγράφονται μεν με αύξοντες αριθμούς από το 1 έως το 10 για την εξυπηρέτηση αυτής της

της βυζαντινής μουσικολογίας την επανέφερε στο προσκήνιο και με ώθησε να επιλέξω τους εν λόγω μουσικούς χειρόγραφους κώδικες ως θέμα της κύριας μεταπτυχιακής μου εργασίας στο πλαίσιο του δεύτερου κύκλου μεταπτυχιακών σπουδών μου στην Ειδίκευση Βυζαντινής Μουσικολογίας – Υμνολογίας, του Τομέα Λατρείας, Αρχαιολογίας και Τέχνης, του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ. Για τις ανάγκες της εργασίας μου αυτής μελέτησα και φωτογράφησα επιτόπου στη βιβλιοθήκη της μονής το σύνολο των μουσικών χειρογράφων, τα οποία παρουσιάζονται εδώ συνοπτικά.

⁴⁰ Εμμανουήλ Γιαννόπουλος, *Η Ψαλτική Τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της ορθόδοξης Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 338-340.

⁴¹ Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην αδελφότητα της μονής και ιδιαίτερα στον ηγούμενο, γέροντα Σεραφείμ, για τη ξεστή τους φιλοξενία, τη συνεργασία τους και την ευκαιρία που μου έδωσαν να μελετήσω και να φωτογραφίσω τους εν λόγω μουσικούς κώδικες σε συνεχόμενες επισκέψεις μου στη μονή.

⁴² Αναλυτική παρουσίαση των περιεχομένων των εννέα πρώτων κωδικών βλ. στο Κατσίκης Κωνσταντίνος, *Χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής της Μονής Ζάβορδας. Κατάλογος, αναλυτική περιγραφή, σχόλια* (διπλωματική εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Τομέας Λατρείας, Αρχαιολογίας και Τέχνης, Ειδίκευση Βυζαντινής Μουσικολογίας – Υμνολογίας, Θεσσαλονίκη 2017 (αδημοσίευτη). Ο 10^{ος} κώδικας (με αρ. καταγρ. 208) αποτελεί πρόσφατο απόκτημα της μονής, μετά την εκπόνηση της ως άνω διπλωματικής εργασίας.

εργασίας, αλλά, παράλληλα, για λόγους ιστορικούς και δεοντολογίας, σημειώνονται και οι αριθμοί καταγραφής τους στον κατάλογο του Λ. Πολίτη (181-189), οι οποίοι διατηρήθηκαν και σε αυτόν του μητροπολίτη Σεργίου, και σύμφωνα με τους οποίους φυλάσσονται μέχρι και σήμερα στη νέα βιβλιοθήκη της μονής. Η απολύτως ενδεικτική αυτή αρίθμηση ακολουθεί τη σειρά με την οποία αναφέρονται οι κώδικες στις προηγούμενες καταγραφές τους και όχι τη χρονολογική τους σειρά.

Στη συνέχεια προχωρούμε σε μία σύντομη παρουσίαση των κωδίκων⁴³, με σκοπό την ανάδειξη των πρώτων μουσικολογικών παρατηρήσεων της έρευνας. Συνοψίζοντας ορισμένα στοιχεία, σημειώνουμε πως όσον αφορά στο υλικό είναι όλοι χαρτώοι με στάχωση συνήθως από ξύλινες σανίδες με δερμάτινη επένδυση, ενώ η κατάσταση διατήρησής τους είναι σχετικά καλή με φθορές όμως και πολλές απώλειες υλικού από υγρασία και έντομα (κατά τόπους πολύ έντονες) και αποχρωματισμούς και ίχνη καύσης. Όσον αφορά στη διακόσμηση, παρατηρήθηκαν ελάχιστα γραμμικά σχέδια στην αρχή των κωδίκων (όπου αυτή σώζεται) ή σε κάποια ενδιάμεσα τμήματά τους, ενώ συνήθως υπάρχει πλούσια ερυθρογραφία. Να σημειωθεί εδώ ότι λαμβάνοντας υπόψη το μουσικό υλικό, τη σημειογραφία, τα ονόματα των μελοποιών, καθώς και τις παρασελίδες ενθυμήσεις-σημειώσεις⁴⁴, προσεγγίστηκε με μεγαλύτερη ακρίβεια ή ακόμη και διορθώθηκε η χρονολόγηση των κωδίκων σε σχέση με αυτή που δίνεται στους καταλόγους του Λινου Πολίτη και του μητροπολίτη Σεργίου.

⁴³ Μια πρώτη «φιλολογική» και «αρχαιολογική» παρουσίασή τους πραγματοποιήθηκε στη Β' [Θ'] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Πάτρα, 13 - 15 Δεκεμβρίου 2017).

⁴⁴ Την πλήρη καταγραφή όλων των σημειώσεων και ενθυμήσεων βλ. στην προμνημονευθείσα διπλωματική εργασία του γράφοντος, όπου και λεπτομέρειες για την κατάσταση κάθε χειρογράφου αλλά και επιμέρους παρατηρήσεις που έχουν μέχρι στιγμής γίνει για τη γραφή και τα περιεχόμενα του κάθε κώδικα (τα οποία παραλείπονται εδώ για λόγους οικονομίας χώρου).

1. (Κώδικας 181). Στιχηράριον⁴⁵, Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου (6' μισό 17^{ου} αι.)⁴⁶. Διαστάσεις: 19 x 14,3 εκ., αρ. φύλλων: 254 [εικ. 1-2].

Πρόκειται για δύο διαφορετικούς κώδικες του ίδιου άγνωστου γραφέα ενωμένους πιθανότατα σε μεταγενέστερο χρόνο σε έναν, καθώς στο Πεντηκοστάριο η αρίθμηση των τετραδίων ξεκινάει από την αρχή. Από την εξέταση του περιεχομένου μέλους προκύπτει ότι πρόκειται για καταγραφή του Στιχηραρίου του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου του Παναγιώτη Χρυσάφη. Στο Τριώδιο συνάπτονται κανονικά σε συνέχεια και τα μέλη της Μεγάλης Εβδομάδος. Σημειώνουμε ότι τα Θεοτοκία και τα καδίσματα των αντιφώνων της Ακολουθίας των Παθών δεν είναι τονισμένα μουσικά, αλλά στην θέση τους υπάρχει μόνο το ποιητικό κείμενο (όπως και σε άλλα Στιχηράρια της περιόδου), ενώ το Πεντηκοστάριο ξεκινάει από την Κυριακή του Θωμά. Διακοσμητικά μοτίβα υπάρχουν μόνο στην αρχή των δύο τμημάτων του κώδικα (εικ. 1-2).

2. (Κώδικας 182). Αναστασιματάριον⁴⁷, και Ανθολογία Παπαδικής⁴⁸ (α' μισό 18^{ου} αι.)⁴⁹. Διαστάσεις: 20 x 15 εκ., αρ. φύλλων: 171 [εικ. 3-5].

Πρόκειται κι εδώ για συνένωση διαφορετικών κωδίκων. Σύμφωνα με τα περιεχόμενα έχουμε κατά σειρά: α) «Αναστασιματάριον» του Πα-

⁴⁵ Για το περιεχόμενο και την εξέλιξη του κώδικα που ονομάζεται Στιχηράριο βλ. στα Εμμ. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 71-78· Γρηγόριος Θ. Στάδης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής - Άγιον Όρος*, τόμος Α', Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Αθήναι 1975, σ. λα' κ.εξ. και π. Σπυρίδων Αντωνίου, *Μορφολογία της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής*, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 252-253.

⁴⁶ Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 146-147· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή*, *ό.π.*, σ. ΙΙΙ και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα*, *ό.π.*, σσ. 12-39.

⁴⁷ Για το περιεχόμενο και την εξέλιξη του κώδικα που ονομάζεται Αναστασιματάριο βλ. στο Γρ. Στάδης, *Τα χειρόγραφα Α'*, *ό.π.*, σ. λγ'.

⁴⁸ Για το περιεχόμενο και την εξέλιξη του κώδικα που ονομάζεται Παπαδική βλ. στα Εμμ. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 82-89· Γρ. Στάδης, *Τα χειρόγραφα Α'*, *ό.π.*, σ. λε'· του ίδιου, *Οι αναγραμματισμοί και τα μαθήματα της βυζαντινής μελοποιίας*, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Μελέται 3, Αθήναι 1994³, σσ. 100-113 και π. Σπ. Αντωνίου, *Μορφολογία*, *ό.π.*, σσ. 91-93, ενώ ειδικότερα για τον όρο «Ανθολογία» βλ. στο Γρ. Στάδης, *Τα χειρόγραφα Α'*, *ό.π.*, σ. λζ' κ.εξ.

⁴⁹ Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 147· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή*, *ό.π.*, σ. ΙΙΙ και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα*, *ό.π.*, σσ. 39-60.

ναγιώτη Χρυσάφη. Περιεχόμενα κάθε ήχου: κεκραγάρια, στιχηρά, θεοτοκίον, απόστιχα, θεοτοκίον των αποστίχων, πασαπνοάρια, στιχηρά αίνων, μακαρισμός. Στο τέλος παρατίθενται τα έντεκα εωθινά δοξαστικά σε μέλος Ιωάννου του Γλυκέος, β) «Παπαδική του εσπερινού» (η οποία ξεκινάει με το λεγόμενο «Μέγα ίσον» του Κουκουζέλου [εικ. 3] και στη συνέχεια παρατίθενται τα Ανοιξαντάρια [εικ. 4], το *Μακάριος ανήρ* και σχετικοί με αυτά καλοφωνικοί στίχοι), γ) «Παπαδική του όρθρου και της Θ. λειτουργίας» (η οποία συνοπτικά περιλαμβάνει ευλογητάρια, πολυελέους, πασαπνοάρια, τρισάγια, χερουδικά και κοινωνικά του Παναγιώτη Χρυσάφη). Τα τρία αυτά τμήματα υπογράφει, με μικρό σημείωμα⁵⁰ [εικ. 5], ο μέχρι στιγμής άγνωστος από άλλου γραφέας Γρηγόριος ιεροδιάκονος, ο οποίος στην έναρξη κάθε ενότητας χρησιμοποιεί χαρακτηριστικά σχηματοποιημένα διακοσμητικά μοτίβα πλοχμού. Τέλος, παρεμβάλλονται φύλλα από άλλο κώδικα Παπαδικής (φ. 116r – φ. 127r), από άγνωστο γραφέα, περισσότερο καλλιγράφο, με μαθήματα της Θείας Λειτουργίας (λίγα χερουδικά και κυρίως κοινωνικά του ενιαυτού Χρυσάφη του Νέου και τα της θείας Λειτουργίας Βασιλείου του Μεγάλου και των Προηγιασμένων), ενώ με τα φφ. 149 έως 171 ο κώδικας τελειώνει με φύλλα από κώδικα Παπαδικής, στα οποία καταγράφονται πασαπνοάριο του εωθινού ευαγγελίου, δοξολογία, χερουδικά, κοινωνικά και μαθήματα όλα του Γερμανού Νέων Πατρών και τα οποία φύλλα (όπως θα δούμε στη συνέχεια) μπορούν να αποδοθούν στη γραφίδα του Ιβηρίτη μελουργού και κωδικογράφου Κοσμά Μακεδόνα. Η ένωση των κωδίκων παρουσιάζει νοηματική συνέχεια, που σημαίνει ότι ο νεότερος σταχωτής συγκέντρωσε με επίγνωση φύλλα διαφορετικών κωδίκων σε ένα νέο βιβλίο, προκειμένου αυτό να χρησιμοποιείται στις ακολουθίες. Τα τμήματα του κώδικα με τη γραφή του Γρηγορίου χρονολογούνται στο α' μισό 18^{ου} αι.

3. (Κώδικας 183). Ανθολόγιον (μέσα 19^{ου} αι.)⁵¹. Διαστάσεις: 18 x 13εκ., αρ. φύλλων: 84 [εικ. 6-8].

⁵⁰ φ. 60v: τέλος. τον αναστασίμον κ(αι) τον κεκραγαρίον / κ(αι) εοδηγών. Διά χηρός καμού Γρηγορίου ιεροδιακ(όν)ου.

⁵¹ Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 148· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή, ό.π.*, σ. III και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα, ό.π.*, σσ. 60-63.

Πρόκειται πιθανότατα για το «τετράδιο» ενός μαθητή της λεγόμενης «Νέας Μεθόδου», καθώς υπάρχουν αρκετά άγραφα φύλλα, μουσικές γραμμές χωρίς το κείμενο από κάτω, ενώ και τα περιεχόμενα δεν έχουν συγκεκριμένη σειρά και οργάνωση. Καταγράφονται μαθήματα του εσπερινού και της Θείας Λειτουργίας (εικ. 6), αντεγραμμένα από έντυπα βιβλία (π.χ. τα κεκραγάρια φαίνεται πως τα αντιγράφει από το Αναστασιματάριον έκδοσης του Πέτρου Εφεσίου [1820] – μουσικό κείμενο και επιγραφές [εικ. 7-8]), πράγμα που τοποθετεί και τη χρονολόγηση του εν λόγω κώδικα στα μέσα του 19^{ου} αι. ή και λίγο αργότερα. Κάποια σημειώματα στο εμπροσθόφυλλο υπογράφει ο ιερομόναχος Σίλβεστρος Ζαβορδινός, ο οποίος φαίνεται πως ήταν ο ιδιοκτήτης του «τετραδίου» και επομένως μπορεί να θεωρηθεί ως γραφέας του. Η εργασία της αντιγραφής παρέμεινε ημιτελής.

4. (Κώδικας 184). Ανθολογία (τελευταίο τέταρτο 18^{ου} αι.)⁵². Διαστάσεις: 16,3 x 11εκ., αρ. σελίδων: 868 [εικ. 9-10].

Άγνωστος ο γραφέας και της ογκώδους αυτής Ανθολογίας με μαθήματα εσπερινού, όρθρου και Θείας Λειτουργίας, κυρίως εξηγήσεις και μέλη του Πέτρου Πελοποννησίου. Κατά σειρά, περιέχει: κεκραγάρια (αργά και σύντομα), εωδινά (σύντομα και αργά – με την ένδειξη *παλαιά*), μαθήματα της Μ. Τεσσαρακοστής, της Θ. Λειτουργίας του Μ. Βασιλείου και των προηγιασμένων, ευλογητάρια, εγκώμια, *Φως ιλαρόν*, πολυελέους, πασαπνοάρια, δοξολογίες, τρισάγια, *Τον δεσπότην*, *Άνωθεν οι προφήται*, χερουδικά, κοινωνικά και διάφορα καλοφωνικά μαθήματα. Η γραφή είναι αρκετά καθαρή, αλλά όχι τόσο σταθερή. Μοναδικό αλλά κάπως ιδιαίτερο διακοσμητικό μοτίβο υπάρχει στην έναρξη του κώδικα (εικ. 9), πιθανότατα αντεγραμμένο από κάποιο «ανθίβολο», ενώ – παρότι ο κώδικας είναι πλήρης – απουσιάζει κάποιο σημείωμα του γραφέα (κολοφώνας). Οι τελευταίες σαράντα σελίδες του κώδικα φαίνεται πως παρέμεναν άγραφες και χρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο από δύο διαφορετικούς γραφείς (πιθανόν μαθητές) για την αντιγραφή και άλλων μαθημάτων.

⁵² Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 148· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή, ό.π.*, σ. III και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα, ό.π.*, σσ. 63-75.

5. (Κώδικας 185). Ανθολογία Παπαδικής (α' μισό 15^{ου} αι.)⁵³. Διαστάσεις: 14,5 x 10 εκ., αρ. φύλλων: 196 [εικ. ΙΙ-Ι4].

Πρόκειται για τον παλαιότερο μουσικό κώδικα που σώζεται στη μονή, και φαίνεται πως προέκυψε κι αυτός από τη συνένωση περισσότερων κωδίκων ή ίσως την επιλεκτική ανθολόγηση κάποιων μαθημάτων. Σύμφωνα με τα περιεχόμενα έχουμε επιλογές από μαθήματα παπαδικής του εσπερινού (ηχίσματα των οκτώ ήχων, Ανοιξαντάρια, *Μακάριος Ανήρ* (εικ. ΙΙ), *Κεκραγάρια*, προκείμενα), του όρθρου (*Θεός Κύριος*, πολυέλεοι, «*Άμωμος*», *μεγαλυνάρια*) και της Θείας Λειτουργίας (δύναμις, χερουδικό, τα μέλη της Θ. Λειτουργίας του Μ. Βασιλείου, των Προηγιασμένων και της Μ. Τεσσαρακοστής (εικ. Ι2-Ι3), στίχοι καλοφωνικοί, διάφορα μαθήματα και κρατήματα), ενώ τα φύλλα που προστίθενται με διαφορετική γραφή παρουσιάζουν νοηματική συνέχεια. Από την εξέταση των ονομάτων των μελοποιών που εμφανίζονται, της σημειογραφίας, καθώς και της μελωδικής πορείας ορισμένων μαθημάτων (π.χ. των *κεκραγαρίων* και του «*Επί σοι χαίρει*») ο κώδικας χρονολογείται στο α' μισό του 15^{ου} αι. Το κόκκινο χρώμα έχει σε πολλά σημεία χαθεί λόγω υγρασίας, ενώ η διακόσμηση είναι πολύ περιορισμένη, γραμμική και σχηματική, άτεχνη. Από ορισμένες σημειώσεις που διαβάζουμε στα περιθώρια είναι πιθανό να πρόκειται και σε αυτή την περίπτωση για τετράδιο μαθητού της ψαλτικής, και ίσως έτσι να εξηγείται κάποια απειρία στη γραφή (μια συνολική εντύπωση που δίνεται κατά τη φυλλομέτρηση του κώδικα). Τέλος, με κάποια επιφύλαξη (λόγω της παρατεταμένης έκθεσης του κώδικα σε συνθήκες υγρασίας και εξ αυτού της εξίτηλης μελάνης), θα μπορούσε ως γραφέας του να αναφερθεί ο «παπά κυρ Κωνσταντίνος δομέστικος», ο οποίος γράφει σημείωμα με ερυθρή μελάνη στο φ. 28ν⁵⁴ (εικ. Ι4).

6. (Κώδικας 186). Αναστασιματάριον και Ανθολογία Παπαδικής (τελευταίο τέταρτο 17^{ου} αι.)⁵⁵, αυτόγραφος κώδικας Κοσμά

⁵³ Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 148-149· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή, ό.π.*, σ. ΙΙΙ και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα, ό.π.*, σσ. 75-91.

⁵⁴ φ. 28ν: *παπα κυρ κωνσταντίνου / δεμέστηχου σχ[...]/ την μ[...]* *χασ τα ν(...)/ νησε με το στομα / του κ(υρίου) <ι>ησου το ευλο/γημένω :-*

⁵⁵ Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 149· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή, ό.π.*, σ. ΙΙΙ και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα, ό.π.*, σσ. 92-103.

Ιβηρίτου του Μακεδόνας. Διαστάσεις: 14,5 x 10 εκ., αρ. φύλλων: 168 [εικ. 15-16].

Το περιεχόμενό του κώδικα χαρακτηρίζεται ως ανομοιοειδές. Ξεκινάει με την «προδεωρία της ψαλτικής τέχνης» (εικ. 15). Στη συνέχεια έχουμε κυρίως μέλη του Αναστασιματαρίου (Παναγιώτη Χρυσάφη), με τη συνήδη διάταξη μελών, και επιλογές από παπαδική του όρθρου (πολυέλεοι, δοξολογία) και της Θείας Λειτουργίας (δύναμις, χερουδικά, κοινωνικά και ορισμένα καλοφωνικά μαθήματα), όχι πάντα με τη λειτουργική τους σειρά. Ο γραφέας δεωρήθηκε αρχικά άγνωστος, καθώς δε σώθηκε ο κολοφώνας ή κάποιο άλλο σχετικό σημείωμα. Ωστόσο, στο φύλλο 135ν (εικ. 16), στο διευκρινιστικό τίτλο για το μέλος που ακολουθεί, στην προκειμένη περίπτωση το *Νυν αι δυνάμεις*, παρατηρούμε τη φράση *ημέτερον κοσμά απλούν*. Η γραφολογική και μουσικολογική σύγκριση και εξέταση με γνωστά έργα του Κοσμά Ιβηρίτου του Μακεδόνα (όπως δείξαμε σε παλαιότερη εργασία μας⁵⁶) απέδειξε ότι πρόκειται για αυτόγραφο κώδικα του σπουδαίου αυτού αγιορείτη μελουργού και κωδικογράφου⁵⁷.

7. (Κώδικας 187). Αναστασιματάριον και Ανθολογία Παπαδικής (τέλη 17^{ου} αι.)⁵⁸. Διαστάσεις: 15,5 x 10,3 εκ., αρ. σελίδων: αριθμούνται 308 σελίδες [εικ. 17-18].

⁵⁶ Η ταύτιση του γραφέα του κώδικα 186 της Μονής Ζάβορδας με τον σπουδαίο αγιορείτη κωδικογράφο και μελοποιό του 17^{ου} αι. Κοσμά Μακεδόνα τον Ιβηρίτη κατέστη δυνατή σε μεταγενέστερη φάση από την αρχική μελέτη των κωδίκων και παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Γ' [I'] *Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων*, που πραγματοποιήθηκε στα Ιωάννινα από τις 27 Νοεμβρίου έως την 1 Δεκεμβρίου 2019, με σχετική ανακοίνωση του γράφοντα [*«Άγνωστος χειρόγραφος μουσικός κώδικας Αναστασιματαρίου και Ανθολογίας Παπαδικής Κοσμά Μακεδόνας του Ιβηρίτου (τέλη 17^{ου} αι.) από τη Συλλογή της Μονής Ζάβορδας (Γρεβενά)»*], όπου εκτέθηκαν ικανά γραφολογικά και μουσικολογικά επιχειρήματα. Επίκειται ανάπτυξη και δημοσίευση της εν λόγω ανακοίνωσης. Με βάση αυτή την εργασία ταυτίστηκαν ως αυτόγραφα του Κοσμά και τα φφ. 149-171 του κώδικα Μονής Ζάβορδας 182.

⁵⁷ Για τον Κοσμά Μακεδόνα βλ. στο Γεώργιος Δ. Ζήσιμος, *Κοσμάς Ιβηρίτης και Μακεδών. Δομέσκιος της Μονής των Ιδίων, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας*, Μελέται αρ. 13, Αθήνα 2007.

⁵⁸ Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 149· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή, ό.π.*, σ. III και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα, ό.π.*, σσ. 104-116.

Πρόκειται για ενιαίο κώδικα άγνωστου γραφέα με γραφή αρκετά στρωτή και επιμελημένη και πλούσια ερυθρογραφία (δυστυχώς αρκετά φθαρμένο). Σημειώνουμε και εδώ την ύπαρξη μικρού εισαγωγικού κειμένου προδεωρίας (εικ. 17), ενώ ακολουθεί το Αναστασιματάριο του Παναγιώτη Χρυσάφη με το εξής περιεχόμενο για όλους τους ήχους: στιχηρά εσπέρια, δογματικό, απόστιχα, θεοτοκίο, πασαπνοάριο, αίνои. Στη συνέχεια ανθολογείται η σειρά των κεκραγαρίων, τα εωθινά του Γλυκέος, οι Θείες Λειτουργίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου και των προηγιασμένων, μάθημα *Είη το όνομα Κυρίου* του Μανουήλ Χρυσάφη (με την ένδειξη *εις το αντίδωρον*, εικ. 18), πολυέλος, πασαπνοάρια, τιμιωτέρα, δύο δοξολογίες (Μελχισεδέκ Ραιδεστού σε ήχο πλ.α΄ και Παν. Χρυσάφη σε ήχο πλ.δ΄), τη φήμη *Τον δεσπότην* και δύο μαθήματα.

8. (Κώδικας 188). Στιχηράριον του ενιαυτού και επιλογή Μαθηματαρίου⁵⁹ (μέσα 17^{ου} αι.)⁶⁰, αυτόγραφος κώδικας Παναγιώτη Χρυσάφη. Διαστάσεις: 15 x 10 εκ., αρ. φύλλων: 231 [εικ. 19-20].

Ένα καλογραμμένο Στιχηράριο που περιλαμβάνει τους μήνες Σεπτέμβριο έως αρχές Δεκεμβρίου και επιλογές Μαθηματαρίου (με μαθήματα των εορτών των ίδιων μηνών) – παρότι στην αρχή δηλώνεται ως «*στιχηράριον σύν θ(ε)ώ αγ(ί)ω των έξι μηνών / περιέχων πάσας τάς δεσποτικές και δε/ομητορικές εορτάς κ(αι) αργ(ών) δοξολογημά(των)[;] κ(αι) / καθημερινών πλουσιώτατον πάνυ*» (εικ. 19). Σημειώνουμε την πολύ επιμελημένη γραφή και την πλούσια ερυθρογραφία. Η μετροφωνία ακολουθεί σε γενικές γραμμές το Στιχηράριο Χρυσάφη του Νέου, αλλά υπάρχουν κάποιες διαφορές, τόσο στους χαρακτήρες ποσότητας (στη βασική δηλ. μελωδία), όσο και στις λεγόμενες «μεγάλες υποστάσεις», καθώς παραλείπεται πολύ συχνά η θέση του δεματισμού (ή όπου υπάρχει συνήθως δε συνοδεύεται στο κείμενο από τη συλλαβή «νε») και του ουρανίσματος, ενώ και αρκετά από τα υπόλοιπα σημάδια παραλείπονται ή αντικαθίστανται με

⁵⁹ Για το περιεχόμενο και την εξέλιξη του κώδικα που ονομάζεται Μαθηματάριο ή Καλοφωνικό Στιχηράριο βλ. στο Γρ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα Α΄, ό.π.*, σσ. λη΄-λθ΄ του ιδίου, *Αναγραμματισμοί, ό.π.*, σσ. 118-121 και π. Σπ. Αντωνίου, *Μορφολογία, ό.π.*, σσ. 231-235.

⁶⁰ Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 150· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή, ό.π.*, σ. 111 και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα, ό.π.*, σσ. 116-134.

άλλα. Φαίνεται, λοιπόν, λιγότερο καλλωπισμένο και/ή ελαφρώς διασκευασμένο. Μετά από συγκριτική εξέταση μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα πως πρόκειται για αυτόγραφο κώδικα του Παναγιώτη Χρυσάφη⁶¹. Οι (μουσικές) διαφορές που παρατηρήσαμε θα είχε ενδιαφέρον να υποθέσουμε ότι αποτελούν ένα πρώιμο δείγμα της εργασίας του Χρυσάφη. Όσον αφορά στο περιεχόμενο, σημειώνουμε κάποιες παρατηρήσεις: α) στην εορτή των Εισοδίων της Θεοτόκου με την ένδειξη *ει θούλ(η) το / παρ(όν) πεντ(η)κο/στάριον*, ήχος β' (έξω), καταγράφεται το άγνωστο από αλλού ιδιόμελο «*Εν ναώ τω του Θεού εισερχομένης της Θεοτόκου, χαίρει των θροτών και αγγέλων η πληθύς συν ταις νεάνισιν*» (προσόμοιο του «*Αναστάς ο Ιησούς από του τάφου*»⁶², εικ. 20) μετά από το γνωστό και συμπεριλαμβανόμενο στα εν χρήσει μηναία «*Σήμερον ό ναός ό έμψυχος*». Το μικρό αυτό ιδιόμελο δεν καταγράφεται σε άλλα στιχηράρια του ίδιου μελοποιού. β) Στην εορτή των αγίων πατέρων της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, σημειώνουμε την καταγραφή του προσομοίου «*Τας επτά συνόδους τας των πατέρων*», σε ήχο πλ. β' (προς το «*Η απεγνωσμένη*»). γ) Στην εορτή του αγίου Δημητρίου καταγράφεται σαν πεντηκοστάριο ιδιόμελο το «*Σήμερον η οικουμένη πάσα*» σε ήχο πλ. β', το οποίο στα εν χρήσει μηναία συναντούμε ως δοξαστικό του μεθέορτου εσπερινού, ενώ δ) ο κώδικας, όπως είπαμε, συμπληρώνεται με σειρά αργών μαθημάτων (δοξολογημάτων – όπως τα ονομάζει ο γραφέας) κυρίως των Μανουήλ Χρυσάφη και Ιωάννου λαμπαδαρίου (ενν. τον Κλαδά). Με αυτά τα δεδομένα ο κώδικας χρονολογείται στα μέσα του 17^{ου} αι.

⁶¹ Για τον Παναγιώτη Χρυσάφη βλ. στο Γρηγόριος Θ. Στάδης, «Παναγιώτης Χρυσάφης ο νέος και πρωτοψάλτης», *Μελουργοί του ΙΖ' αιώνα*, Πρόγραμμα του Μεγάρου Μουσικής Αθηνών. Κύκλος Ελληνικής Μουσικής. Περίοδος 1995-1996 και Σεβαστή Μαξέρα, «Βιοεργογραφίες μελουργών», *Μαθηματάριον. Ερμηνευτική και μουσικολογική σπουδή* (επιμέλεια: Κωνσταντίνος Σ. Σκαρμούτσος), Αθήναι 2017, σσ. 512-514, όπου συγκεντρωμένη και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶² Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Ιωάννη Αρβανίτη γι' αυτή την επισήμανση.

9. (Κώδικας 189). Ειρμολόγιον⁶³ (τέλη 15^{ου}-αρχές 16^{ου} αι.).⁶⁴ Διαστάσεις: 13 x 10 εκ., αρ. φύλλων: 180 [εικ. 21-23].

Εδώ έχουμε ακόμη έναν παλαιό κώδικα. Πρόκειται για Ειρμολόγιο με την εξής διάρθρωση: 1) πρόλογοι τροπαρίων κατ' ήχον (ενότητα που δεν ολοκληρώνεται, αλλά φτάνει μέχρι τον πλ. α' ήχο), στη συνέχεια, επίσης ανά ήχο, καταγράφονται 2) ειρμοί αναστάσιμοι και διαφόρων εορτών (σημ. καταβάσεις), 3) «Ακολουθίες» ειρμών κατ' ωδήν, 4) οι αναβαθμοί και 5) ο μακαρισμός του ήχου. Η σειρά των αναστάσιμων ειρμών ξεκινάει με τη στιχολογία της βιβλικής ωδής «*Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ*» (σε όλους τους ήχους). Οι ειρμοί των Χριστουγέννων συνοδεύονται και από τους προσόμοιους τους «*Πικράς δουλείας*» κ.λπ. Η ερυθρογραφία είναι αρκετά εξίτηλη, ενώ λείπουν και πολλά αρχιγράμματα. Σε κανένα τμήμα του κώδικα δε γράφηκε σημείωμα που να μας εισάγει στο περιεχόμενο και έτσι δεν έχουμε άμεσες πληροφορίες για τις επιλογές και τις πηγές του άγνωστου γραφέα. Με τη συγκριτική εξέταση της σημειογραφίας εντοπίζουμε ορισμένες θέσεις του Βυζαντινού Ειρμολογίου, αλλά κυρίως του Ειρμολογίου Θεοφάνους του Καρύκη και κάποιες από του Ιωάσαφ του νέου Κουκουζέλη, χωρίς πολλές υποστάσεις, παρά μόνον περιστασιακή χρήση του σημαδίου του θεματισμού και της παρακλητικής, αλλά και λάθη αντιγραφής στο κείμενο κάποιων ειρμών που έχουν και αλλού επισημανθεί από την έρευνα. Ορισμένοι εναλλασσόμενοι ειρμοί που εντοπίσαμε αποδίδονται από την έρευνα στα περιεχόμενα του Ειρμολογίου του Θεοφάνους Καρύκη. Επομένως, πρόκειται για ένα πρώιμο μεταβυζαντινό Ειρμολόγιο – εποχής Θεοφάνους του Καρύκη. Χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη 15^{ου}-αρχές 16^{ου} αι.

⁶³ Για το περιεχόμενο και την εξέλιξη του κώδικα που ονομάζεται Ειρμολόγιο βλ. στα Εμμ. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 78-81· Γρ. Στάδης, *Τα χειρόγραφα Α'*, *ό.π.*, σσ. λγ' - λδ'· Π. Σπ. Αντωνίου, *Μορφολογία, ό.π.*, σσ. 277-279 και ειδικότερα του ιδίου, *Το Ειρμολόγιον και η παράδοση του μέλους του*, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Μελέται αρ. 8, Αθήναι 2004.

⁶⁴ Προηγούμενες αναφορές: Λ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 150· Σ. Σιγάλας, *Ιερά Μονή, ό.π.*, σ. ΙΙΙ και Κ. Κατσίκης, *Χειρόγραφα, ό.π.*, σσ. 134-151.

10. (Κώδικας 207). Ειρμολόγιον Πέτρου Πελοποννησίου και Ανδολογία Μαθημάτων Παπαδικής (τέλη 18^{ου} αι), αυτόγραφος κώδικας Απόστολου Κώνστα. Διαστάσεις: 13 x 17,5 εκ., αρ. φύλλων: 160 [εικ. 24-25].

Ο εν λόγω κώδικας είναι πρόσφατο απόκτημα της Μονής (από δωρεά) και παρουσιάζεται για πρώτη φορά μαζί με την υπόλοιπη συλλογή. Πρόκειται για Ειρμολόγιο του Πέτρου Πελοποννησίου και Ανδολογία λίγων Μαθημάτων Παπαδικής και μπορεί να αναγνωριστεί ως αυτόγραφο του Χιώτη μουσικοδιδασκάλου και άριστου κωδικογράφου Απόστολου Κώνστα⁶⁵. Το περιεχόμενο του κώδικα είναι αρκετά σύνθετο και συγκεκριμένα περιλαμβάνει κατά σειρά: 1) καταβασίες εορτών κατ' ήχον, 2) κανόνες της Μ. Εβδομάδας, μαζί με τους οποίους δίνονται τα αργά ευλογητάρια και τα εγκώμια, 3) προκείμενα (*Μη αποστρέψεις, Έδωκας κληρονομίαν και Τις Θεός μέγας*), 4) προσόμοια κατ' ήχον (εικ. 24), 5) Θεός Κύριος, απολυτίκια και καθίσματα κατ' ήχον (το κάθισμα του πλ. δ' *Την σοφίαν και λόγον καταγράφεται σε δύο εκδοχές, η δεύτερη με την ένδειξη συντομότερον*, εικ. 25), ενώ ακολουθούν 6) μαθήματα της Παπαδικής της Μ. Τεσσαρακοστής (*Το προσταχθέν, Τη Υπερμάχω*) και της Μ. Εβδομάδας (*Ιδού ο Νυμφίος, Ότε οι ένδοξοι μαθηταί*), 7) οι αναβαθμοί του α' ήχου και το πρώτο αντίφωνο του δ', ενώ ο κώδικας ολοκληρώνεται 8) με την ενότητα των εξαποστειλαρίων. Πρόκειται πιθανότατα για εκτέλεση κάποιας παραγγελίας, καθώς παρά την ποικιλία του περιεχομένου (και τις φαινομενικές ελλείψεις), η παράθεσή του είναι συνεχής χωρίς ιδιαίτερα κενά, ούτε φαίνεται να είναι συνένωση από διαφορετικούς κώδικες του ίδιου γραφέα (σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση το αρχικό δέσιμο του κώδικα). Χρονολογείται στα τέλη του 18^{ου} αι. (προ του 1794) με βάση μία από τις ενθυμήσεις που διαβάζουμε στο οπισθόφυλλο. Επομένως, πρόκειται για ένα από τα πρώιμα αυτόγραφα του Κώνστα. Η εν λόγω σημείωση αναφέρει: *αμφδ [=1794] Ιουνίου ζ' / μας έκαμεν εφχήν ο / παπά χιότης : ημέρα / τετράδη*. Μια κάπως ελεύθερη ερμηνεία της μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ίσως τον κώδικα δώρησε σε κάποιους ο πατέρας του Κώνστα, ιερέας Ιωάννης.

⁶⁵ Για τον Απόστολο Κώνστα βλ. τη σχετική διδακτορική διατριβή του Θ. Αποστολόπουλου, *Ο Απόστολος Κώνστας ο Χίος και η συμβολή του στη θεωρία της μουσικής τέχνης*, Αθήνα 2002.

Συμπερασματικά, το υλικό που εξετάσαμε προσεγγίζει συνολικά τις 4.000 σελίδες. Για την αναλυτική καταγραφή του περιεχομένου των κωδίκων όλες οι σελίδες εξετάστηκαν σε αντιπαραβολή με νεότερα λειτουργικά και μουσικά βιβλία. Ορισμένα γενικά συμπεράσματα παρατίθενται στη συνέχεια. Καταρχήν, η διάσωση αρκετών μουσικών κωδίκων διαφόρων περιόδων φανερώνει ότι από την ίδρυση της μονής υπήρχε σοβαρή μέριμνα για τη θεραπεία της μουσικής τέχνης, η οποία αποτελεί απαραίτητο λειτουργικό συμπλήρωμα των ιερών ακολουθιών της Εκκλησίας μας. Ο όσιος Νικάνορας, προερχόμενος από την Θεσσαλονίκη και σχετιζόμενος με το ανώτερο ιερατείο, ήταν οπωσδήποτε φορέας της μεγάλης ψαλτικής παράδοσης της συμβασιλεύουσας. Το γεγονός ότι δε σώθηκαν περισσότεροι μουσικοί κώδικες οφείλεται στη σταδιακή αχρήστευσή τους, λόγω της καθιέρωσης της «Νέας Μεθόδου» και της χρήσης, πλέον, έντυπων βιβλίων. Επιπλέον, ορισμένες ενδυμήσεις που διαβάσαμε στα περιθώρια των κωδίκων μαρτυρούν τη συστηματική διδασκαλία της μουσικής στη μονή, ενώ τουλάχιστον ένας από τους κώδικες είναι, όπως είδαμε, «τετράδιο» μοναχού-μαθητού.

Όσον αφορά στη μελέτη της μουσικής σημειογραφίας⁶⁶, εντοπίζονται κώδικες από τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικούς τύπους μουσικής γραφής: α) μέση-πλήρης σημειογραφία (round notation), β) μεταβατική-εξηγητική (μέσα 17^{ου} αι.), γ) από τη λεγόμενη γραφή «του Πέτρου» και δ) η σημειογραφία της «Νέας Μεθόδου», ενώ από τη μελέτη των παρασελίδων σημειωμάτων προκύπτει το συμπέρασμα ότι αρκετά χρόνια μετά την εισαγωγή και επίσημη διδασκαλία της «Νέας Μεθόδου» στην Κωνσταντινούπολη, στη Μονή Ζάβορδας εξακολουθεί να διδάσκεται και να χρησιμοποιείται η προηγούμενη παλαιότερη μουσική γραφή.

Η λεπτομερής εξέταση του περιεχομένου των κωδίκων, εκτός από το ίδιο το υλικό και την αξία του για τη μουσικολογική έρευνα, μας παρουσιάζει και μία πληθώρα άλλων στοιχείων, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως συγκριτικό υλικό και για άλλους τομείς της έρευνας, όπως π.χ. τη λειτουργική (διαφορές με τα σημερινά λειτουργικά βιβλία, δηλ.). Γενικότερα, εντοπίσαμε αλλαγές στον ήχο ή τη

⁶⁶ Για τις περιόδους εξέλιξης της βυζαντινής σημειογραφίας βλ. στο Γρ. Στάδης, *Αναγραμματισμοί, ό.π.*, σ. 47 κ.εξ.

σειρά ψαλμώδησης ορισμένων τροπαρίων, καθώς και μικρές διαφορές στο κείμενο των ύμνων, που θα μπορούσαν να έχουν σήμερα αλλάξει ή και να προέρχονται από κάποιο πιθανό λάθος αντιγραφής, και επίσης τροπάρια που έχουν εκπέσει από τα λειτουργικά βιβλία και σήμερα δεν ψάλλονται, ενώ στις ώες βρίσκουμε ενίοτε συμπληρώσεις ή διασκευές μουσικών θέσεων, αναλύσεις μουσικών γραμμών, οδηγίες ψαλμώδησης και σημειώσεις δεωρίας και τυπικού.

Στα σημειώματα και τις ενθυμήσεις, που διαβάσαμε, εμφανίζονται αρκετά ονόματα ιδιοκτητών και αφιερωτών, πολλές φορές για τον ίδιο κώδικα, κάτι που μαρτυρά τη διαχρονική χρήση τους. Σε αρκετούς κώδικες σώζεται και η αφιέρωσή τους απευθείας στη μονή, ενώ ανιχνεύεται και πιθανή κωδικογραφική δραστηριότητα στην ίδια τη μονή. Πληροφορίες όπως γεγονότα, ονόματα, τοπωνύμια, τιμές αγοραπωλησίας βιβλίων κ.α. στοιχεία, αποτελούν υλικό μελέτης για την τοπική ιστορία και λαογραφία.

Γενικότερα, η συνολική εικόνα που αποκομίζουμε από την εξέταση των μουσικών χειρόγραφων κωδίκων της Μονής Ζάβορδας είναι ότι πρόκειται για υλικό σημαντικό προς έρευνα.

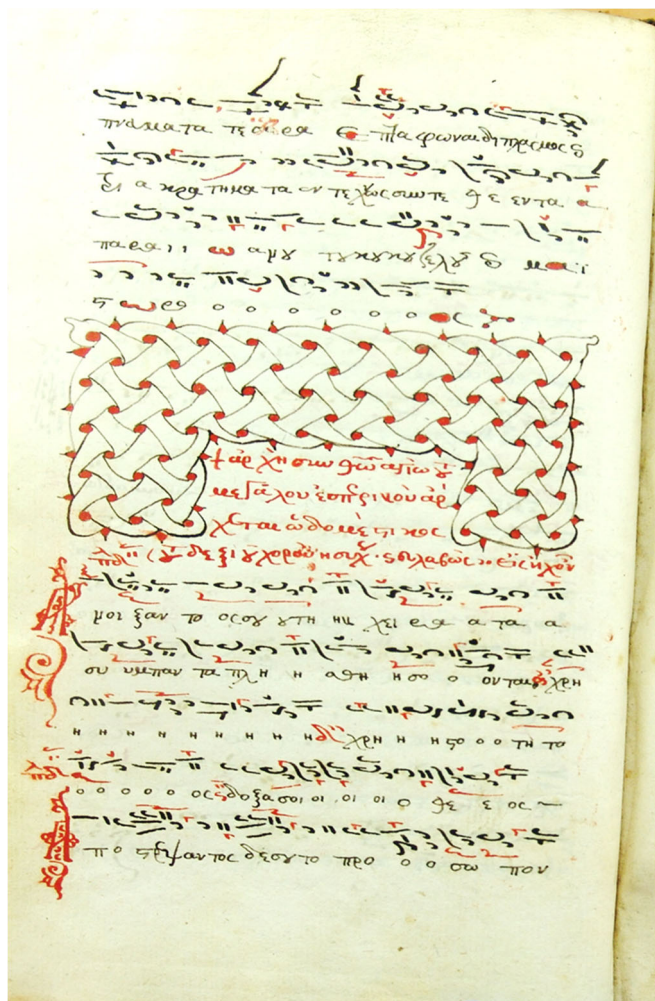
Konstantinos Katsikis

Musical manuscript codices of the Zavorda Monastery, Grevena

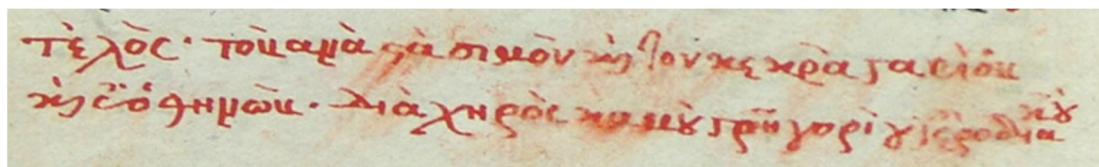
The Monastery of Saint Nikanoras (Zavorda) is one of the most important monastic centers of the 16th century in Macedonia. It is located next to the Aliakmonas river, on a steep hill called Mount Kallistraton which is part of the Kamvounia mountain range. It was founded between 1532 and 1534 by the monk Nikanor, who came from Thessaloniki. The monastery preserves a very important historical archive with old and rare manuscript codices, old printed books and documents relating to local history, while its sacristy preserves important ecclesiastical relics of the post-Byzantine period. From this rich archive, we distinguished a total of ten musical manuscript codices, which date from the 15th to the 19th century. This is valuable material for the study of the psaltic art in the monastery, but also in the wider region in general. The present

work attempts to highlight the first musicological observations of this research.

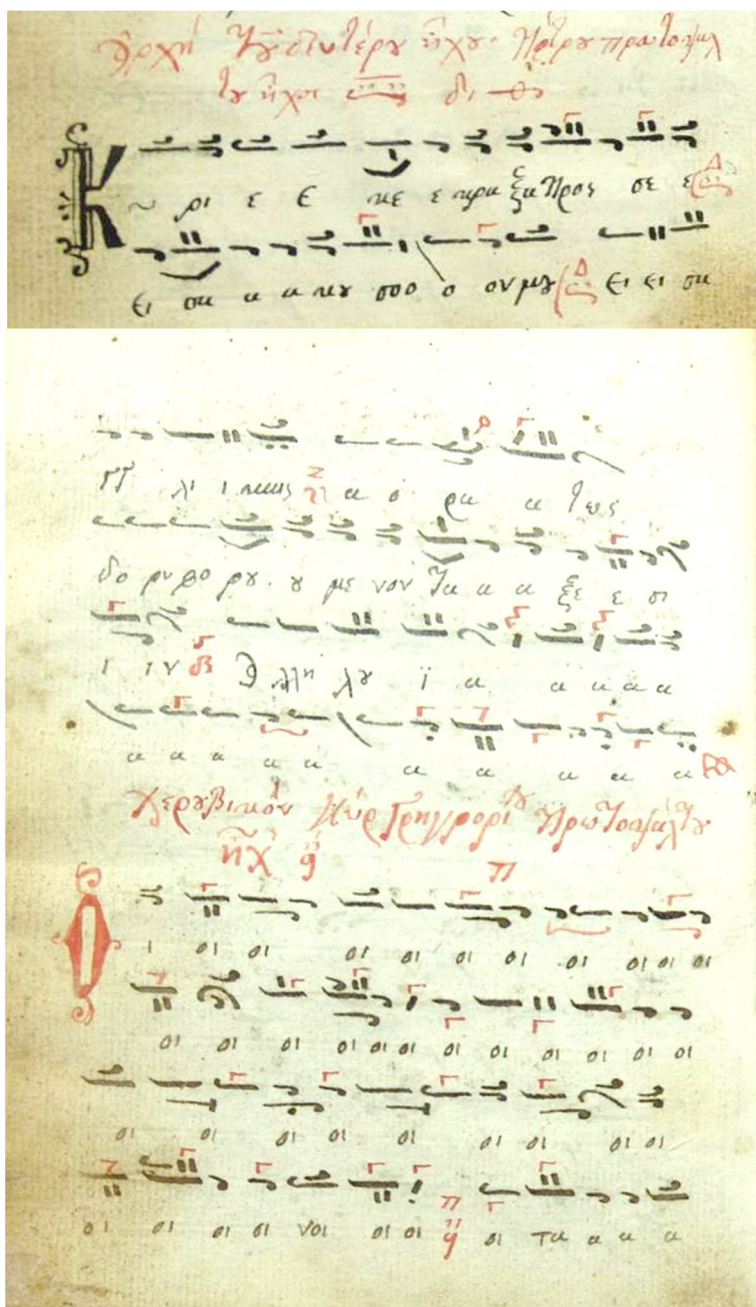

4

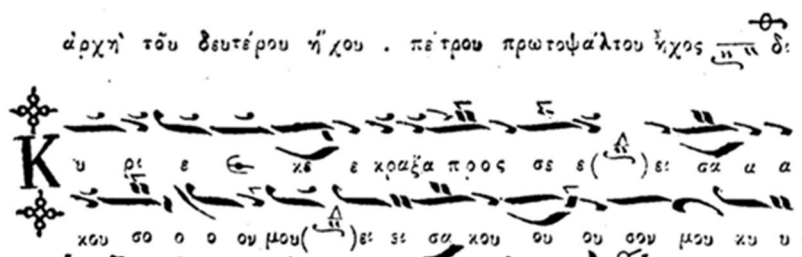
5

Εικ. 3-5: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 182, φ. 61r, φ. 62v και φ. 60v
(κωδικογραφικό σημείωμα)

6-7

Εικ. 6-7: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 183, φ. 49ν και φ. 8ν

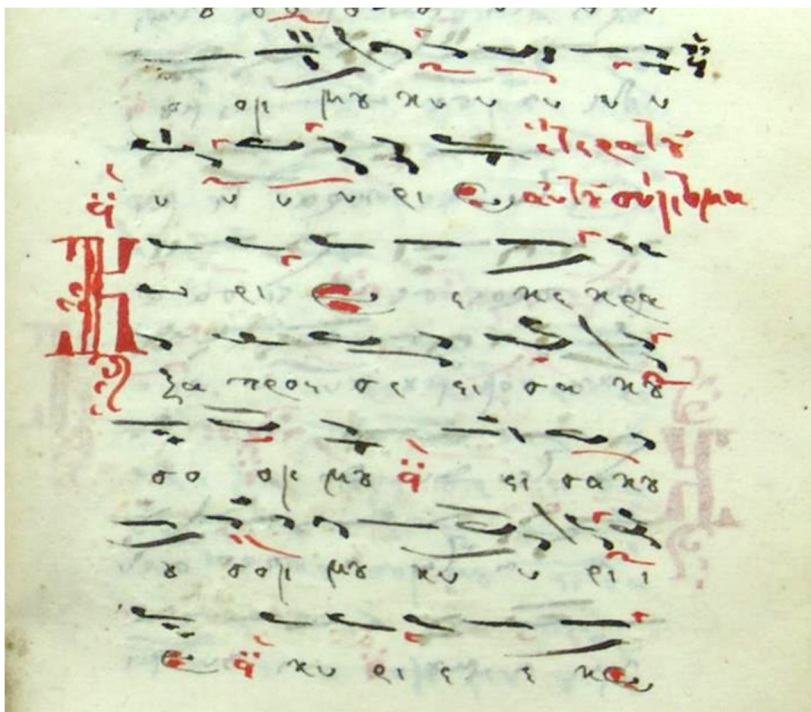

8

Εικ. 8: Αναστασιματάριον έκδοσης Πέτρου Εφεσίου (1820)

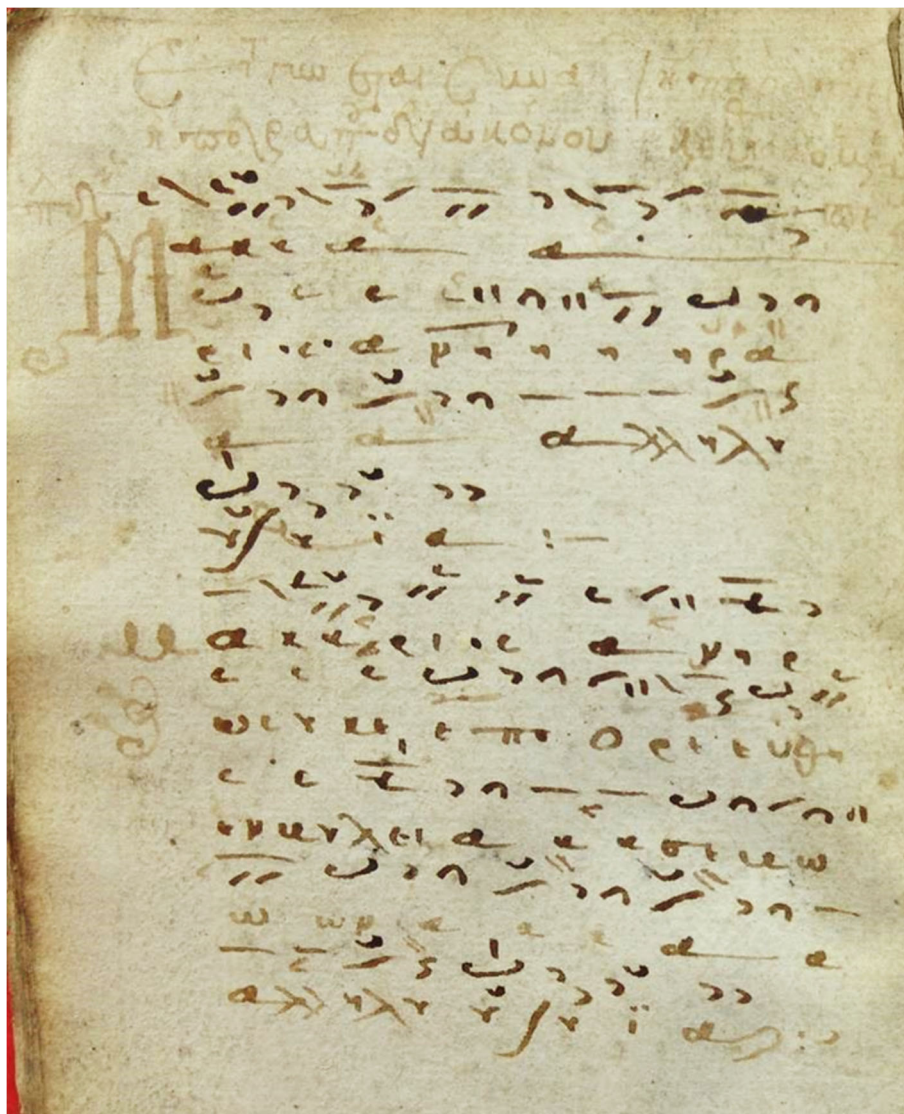

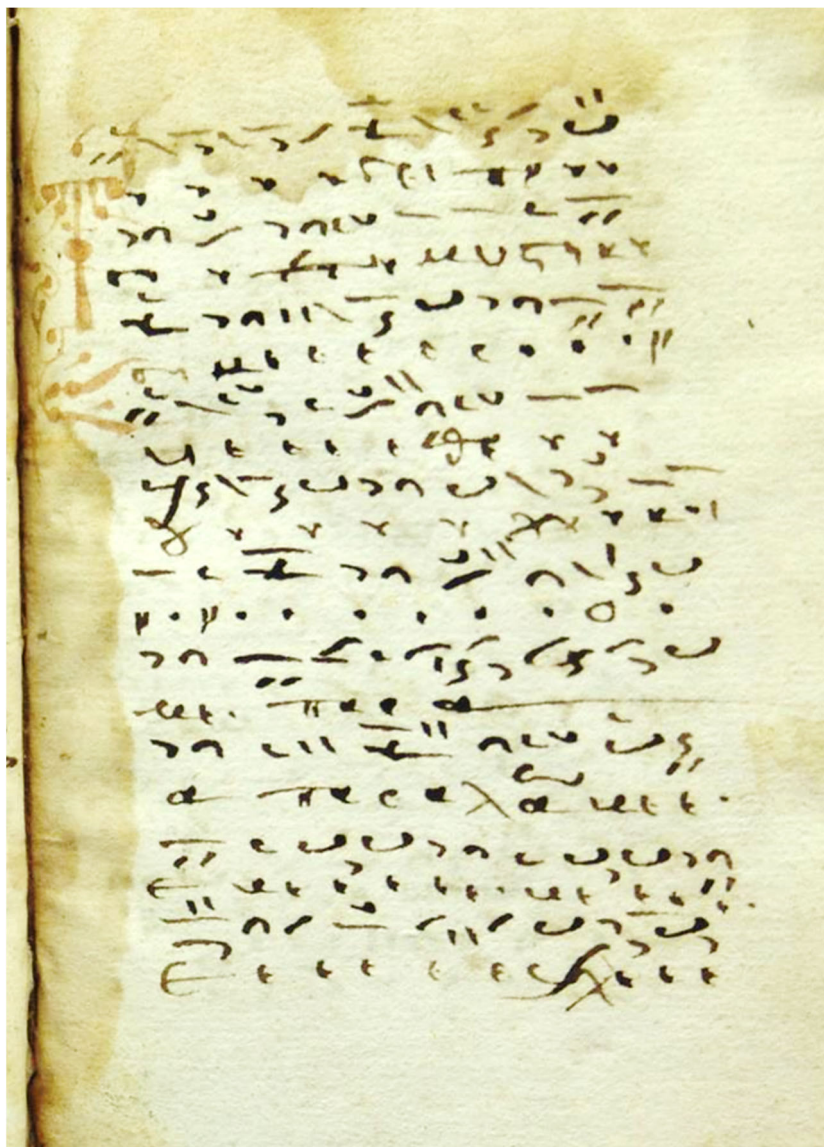
9

10

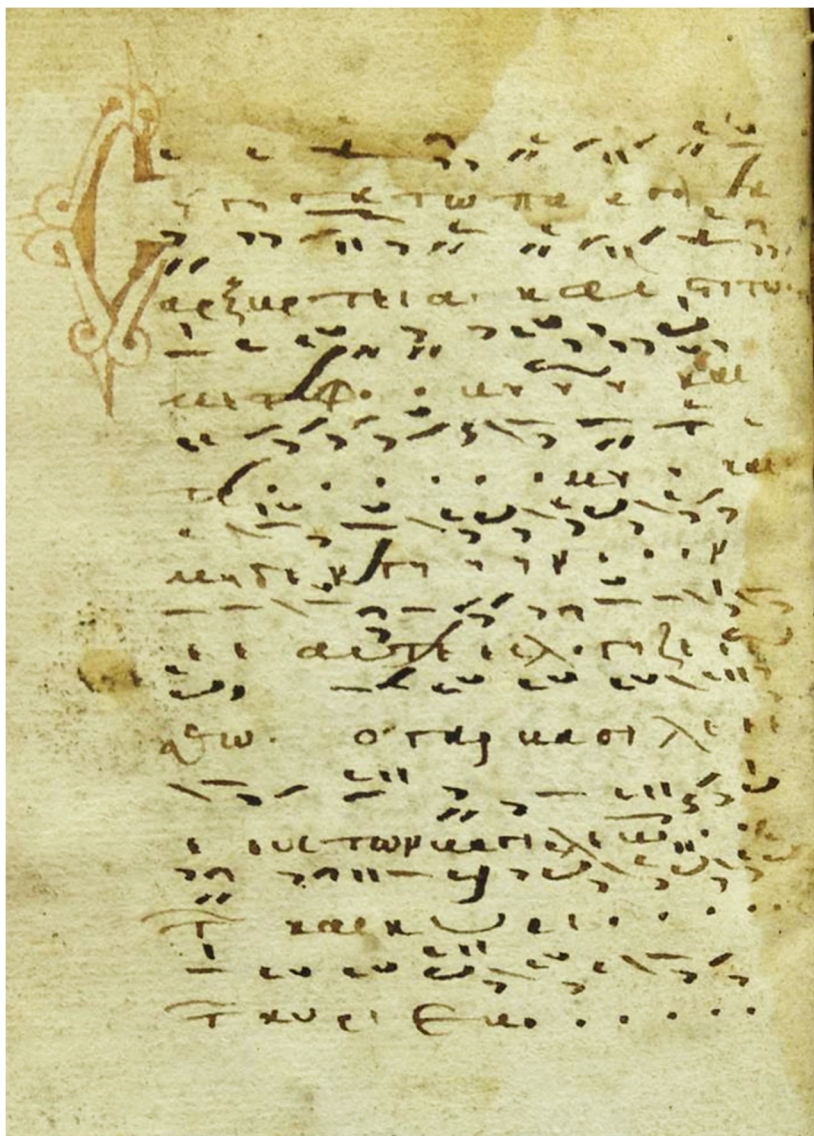
Εικ. 9-10: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 184, σ. 1 και σ. 57

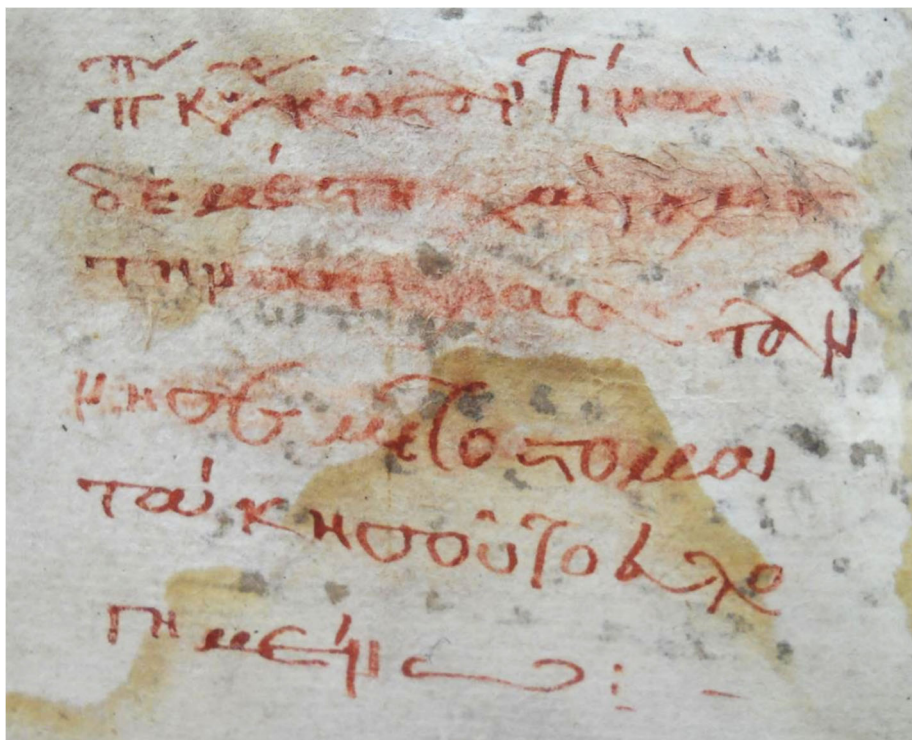

12

Εικ. 11-12: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 185, φ. 16ν (Μακάριος ανήρ)
και φ. 109r (Του δείπνου σου)

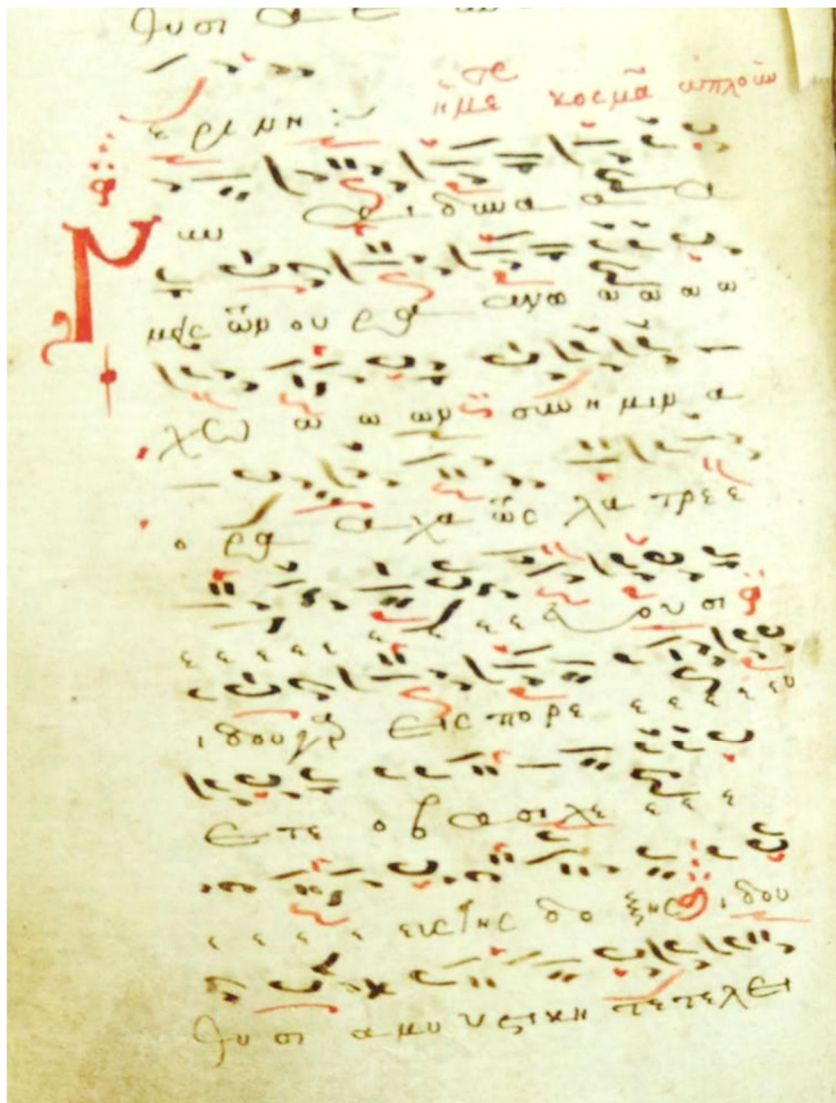

14

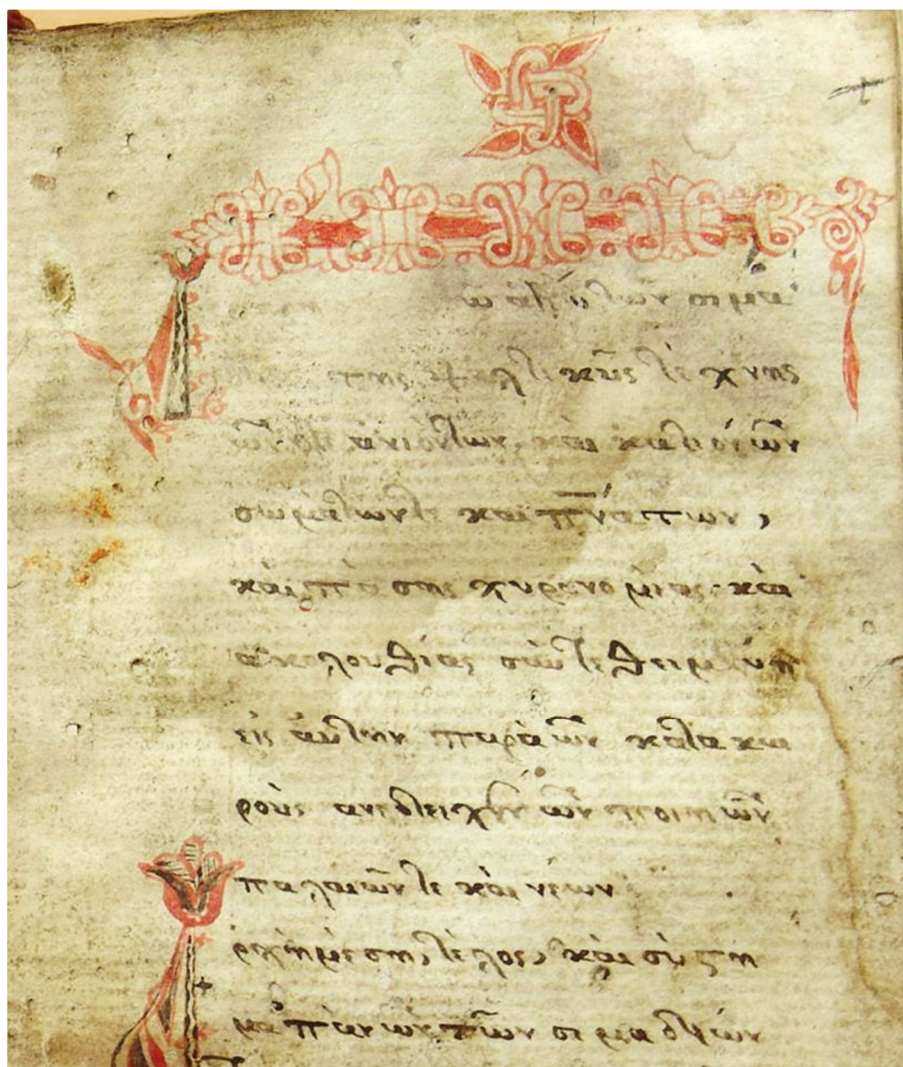
Εικ. 13-14: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 185, φ. 110v (Σιγησάτω)
και φ. 28v (κωδικογραφικό σημείωμα)

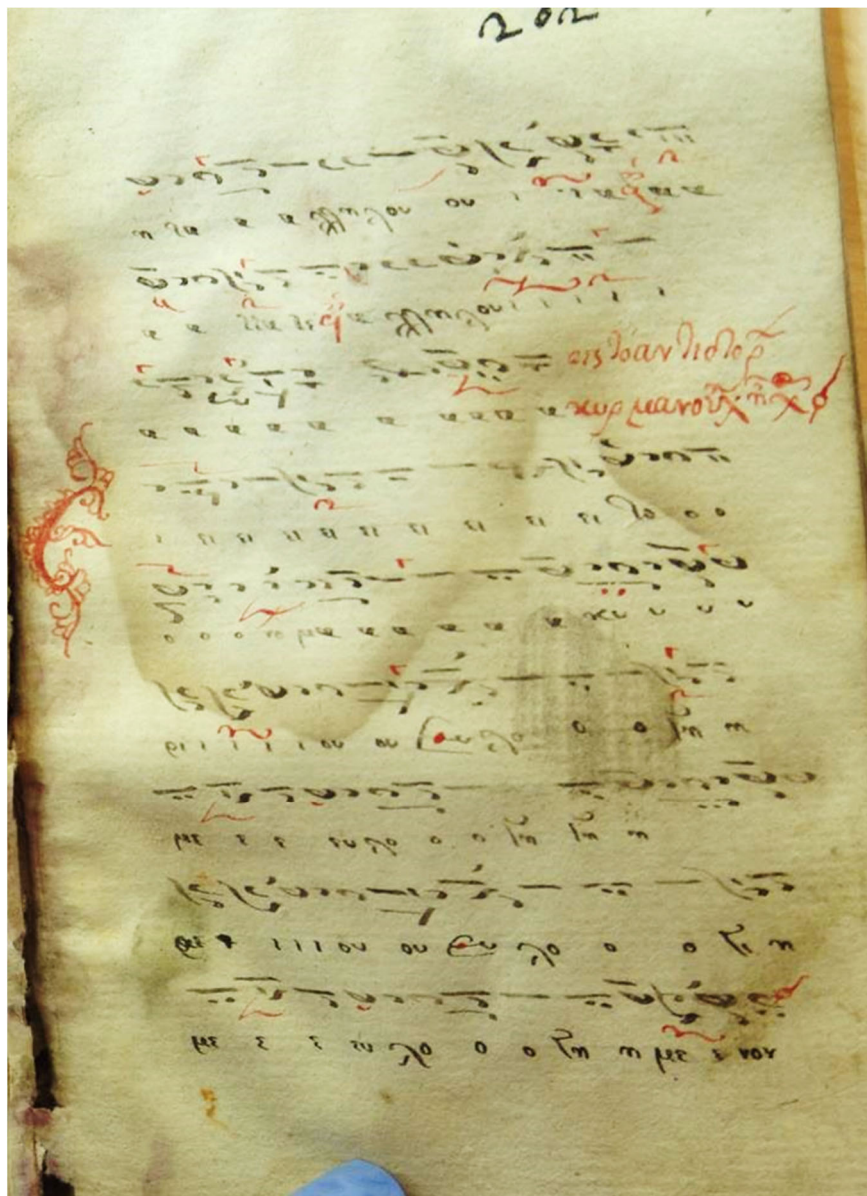

16

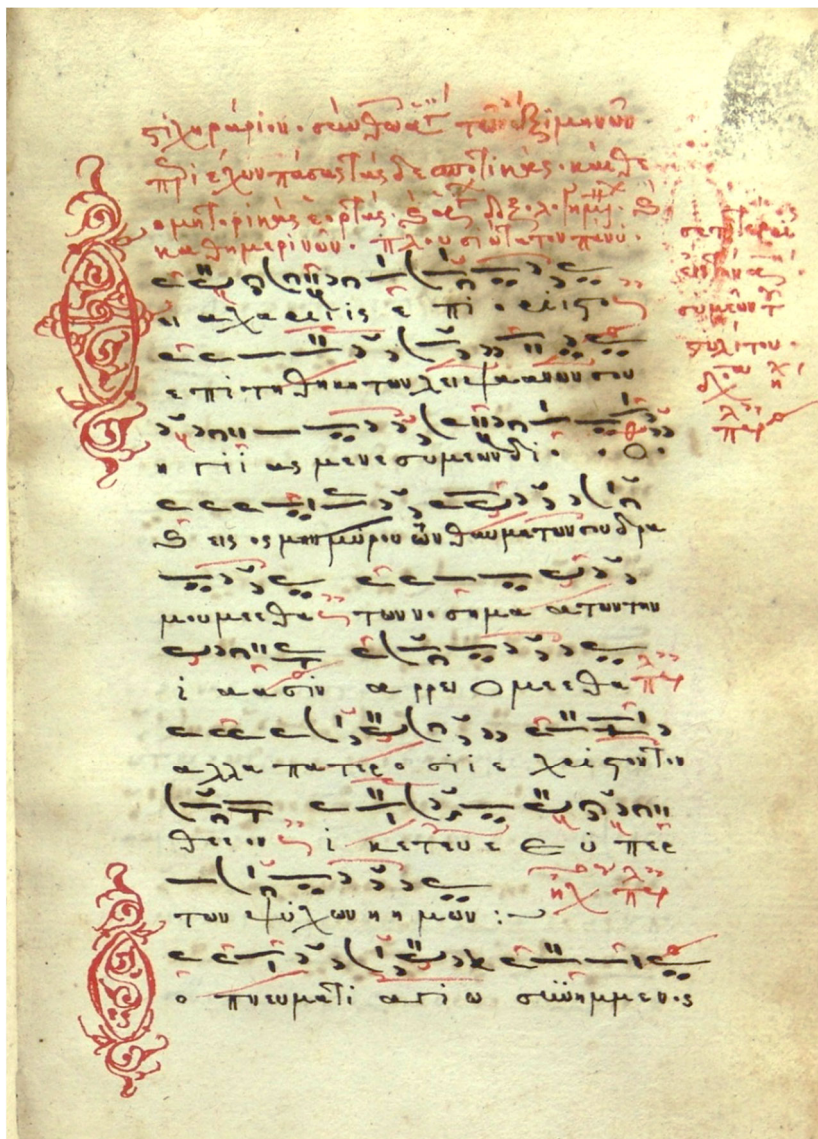
Εικ. 15-16: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 186, φ. 1r και φ. 135v
(Νυν αι δυνάμεις, ημέτερον κοσμά απλούν)

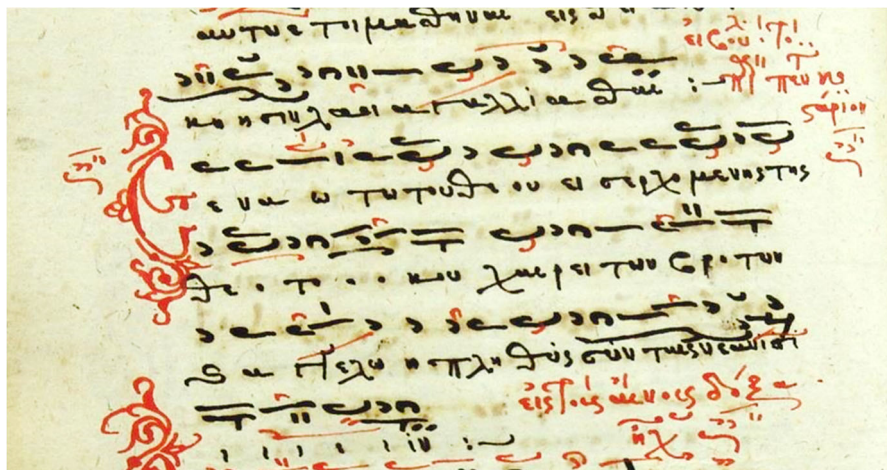

18

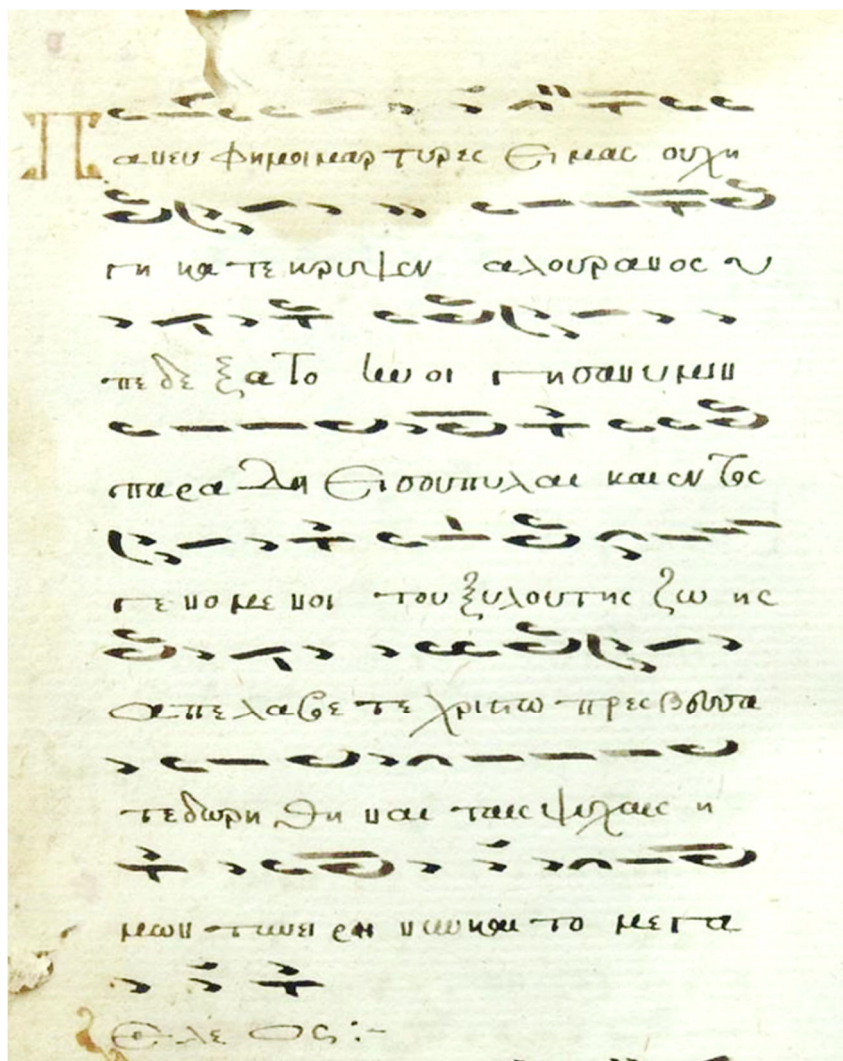
Εικ. 17-18: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 187, σ. 0 και σ. 262
(Είη το όνομα Κυρίου, Μανουήλ Χρυσάφη)

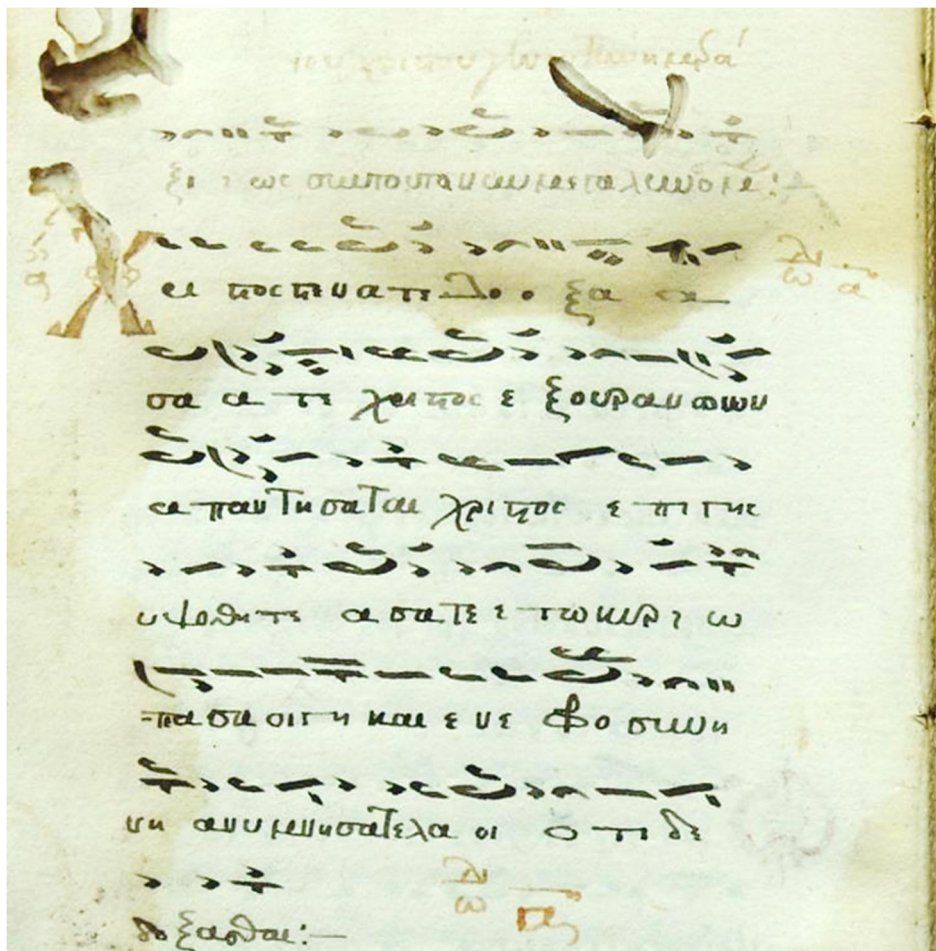

20

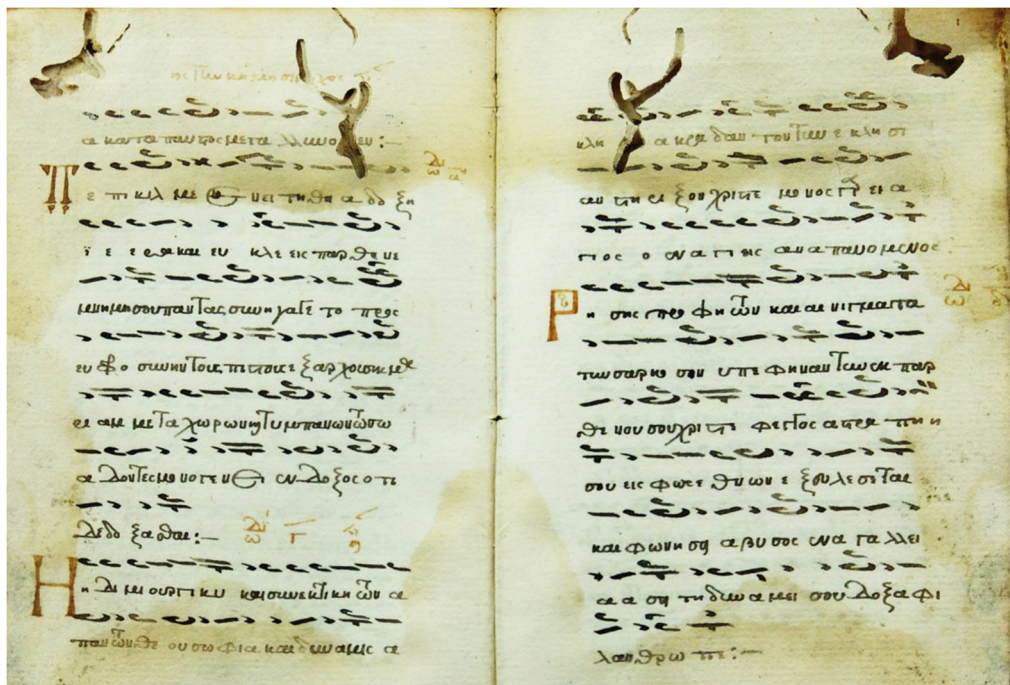
Εικ. 19-20: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 188, φ. 8r και φ. 139v

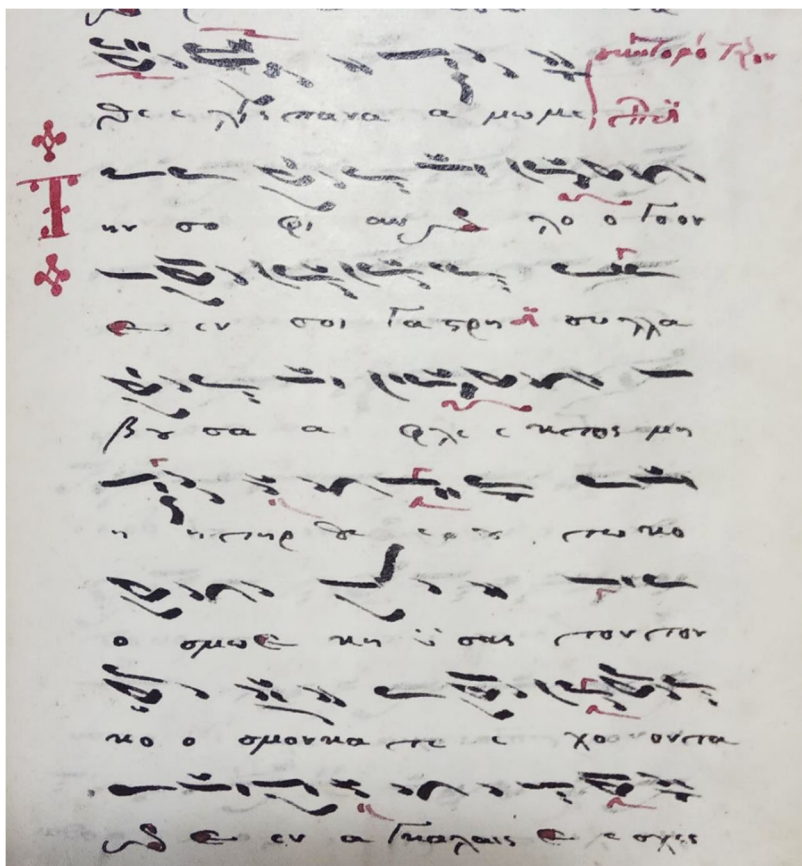

22

Εικ. 21-22: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 189, φ. 8ν (Πανεύφημοι μάρτυρες)
και φ. 37ν (Χριστός γεννᾶται)

Εικ. 23: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 189, φφ. 28v-29r
(ειρμοί της εορτής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου)

25

Εικ. 24-25: Κώδικας Μονής Ζάβορδας 207, φ. 106r (Των ουρανίων ταγμάτων)
και φ. 133r (Την σοφίαν και λόγον, συντομότερον)